

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ:
ПЕРЕДУМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ**

Аналітична доповідь

Київ – 2012

УДК 338.24.021.8:330.322:330.341.1:330.341.4(477)

С 87

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Автори:

Павлюк А. П., к. е. н., с. н. с. (вступ, розд. 1, 3, 4, 5, висновки);

Покришка Д. С. (розд. 1, 3, 4г, 5);

Белінська Я. В., д. е. н., доц., с. н. с. (розд. 1б, 2а, 5б);

Молдован О. О. (розд. 2б, 4б, 5б);

Янович М. В. (розд. 3а, 5б);

Скиба М. В., к. держ. упр. (розд. 3а, 4б, 5б);

Ляпін Д. В., к. т. н., с. н. с. (розд. 4в, 5б);

Бережний Я. В., к. держ. упр. (розд. 4в, 5б);

Медведкіна Є. О., к. е. н., доц. (розд. 2а, 5б);

Єгорова О. О. (розд. 3в, 5б).

*За загальною редакцією к. е. н., с. н. с.,
заслуженого економіста України Я. А. Жаліла*

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

С 87 **Структурні** перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2012. – 104 с.

ISBN 978-966-554-166-0

В аналітичній доповіді авторами проаналізовано основні структурні дисбаланси відтворювальних процесів в українській економіці, визначено основні макроекономічні й інституційні передумови та чинники подальших структурних перетворень. Виявлено тенденції посткризового розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності, покликаної відігравати головну роль у здійсненні структурної модернізації економіки. Сформульовано пропозиції щодо основних напрямів державної політики структурної модернізації економіки та механізмів їх реалізації.

ISBN 978-966-554-166-0

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2012

ВСТУП

Завдання модернізації структури економіки та зростання національної конкурентоспроможності належать до головних пріоритетів соціально-економічного реформування України¹.

Вітчизняна економіка характеризується неефективною структурою з високою ресурсо- й енергоємністю виробництва, надмірним екстенсивним розвитком сировинних галузей, низьким рівнем інноваційності, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, неефективним функціонуванням секторів, що забезпечують соціальний розвиток.

На тлі прогресу світової економіки технологічна структура української економіки регресує, погіршується стан науково-технічного потенціалу, скорочується частка високотехнологічних виробництв, триває масштабне вивезення капіталу з країни.

Сподівання на те, що в період економічного зростання буде реалізована ефективна політика поетапного «витягування» потенційно конкурентоспроможних високотехнологічних галузей та інноваційних виробництв за рахунок перетікання створених додаткових ресурсів з галузей, що перебувають на нижчих рівнях конкурентної ієрархії, не виправдалися. Це значною мірою обумовлено відсутністю відпрацьованих ринкових інституційних механізмів, які б забезпечили гармонізацію інтересів різних суб'єктів ринкової економіки та їх узгодження зі стратегічно важливими інтересами суспільства в цілому. Не відбулося запровадження ефективних механізмів економічної мотивації підприємств до технологічної та структурної модернізації виробництва, формування й освоєння нових товарних ринків.

Фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. вкотре підкреслила структурну відсталість української економіки, її неготовність до різних коливань попиту й загострення конкуренції на сировинних ринках. Високий рівень інтеграції економіки країни у сировинні та низькотехнологічні ринки на основі насамперед цінової конкуренції, а не конкурентної боротьби технологій і нововведень, є значним ризиком для її подальшого стабільного функціонування. Структурна розбалансованість економіки негативно впливає на потенційні можливості подальшого економічного зростання.

Аналітичну доповідь присвячено проблемам ідентифікації основних структурних дисбалансів відтворювальних процесів в українській еко-

¹ *Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.* – К.: НІСД, 2011. – С. 122.

номії, виявлення передумов і чинників подальших структурних перетворень, формування пропозицій щодо основних напрямів державної політики структурної модернізації економіки та механізмів їх реалізації.

1. СТРУКТУРНІ ДИСБАЛАНСИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Відтворювальна динаміка економічного зростання

До структурних диспропорцій української економіки, що мають системний характер і визначальний вплив на формування подальших тенденцій її розвитку, передусім належить глибока деформація структури суспільного капіталу й умов його відтворення. Передумови стійкого економічного розвитку країни визначаються насамперед пропорціями між споживчими витратами та інвестуванням економіки, пропорціями розподілу наявних доходів між інституційними секторами економіки, обсягами та способом використання зовнішніх інвестицій.

Зростання української економіки у передкризовий період, що визначалося сукупною дією сприятливих чинників і внутрішнього, і зовнішнього походження, відбувалося на відновлювальній основі, не супроводжувалося критично необхідними прогресивними структурними змінами й технологічною модернізацією. Українська економіка залишалася слабодиверсифікованою, а отже, вразливою до коливань кон'юнктури світових ринків, характеризувалася низьким рівнем інновацій та ефективності використання ресурсів. Економічна динаміка визначалася сукупною дією сприятливих чинників і внутрішнього, і зовнішнього походження, разом з тим не було сформовано стійких висхідних тенденцій, натомість економічне зростання характеризувалося високою волатильністю макроекономічної динаміки, не супроводжувалося системними реформами, а отже, призводило до поглиблення існуючих дисбалансів.

Основними тенденціями, що спричинили поглиблення структурних дисбалансів відтворювального процесу національної економіки у докризовий період, були:

- асинхронність розвитку й дедалі більший відрив фінансової сфери від реального сектору економіки;
- нестійкість співвідношення між нагромадженням і споживанням, зростання дисбалансів між обсягами заощаджень та інвестицій;

- тривала незбалансованість рахунків поточних і капітальних операцій²;
- прискорене старіння виробничого апарату і збільшення масштабу прихованого вибуття потужностей.

З-поміж структурних характеристик відтворення суспільного капіталу найважливіше значення має оптимізація генеральної відтворювальної макроекономічної пропорції – співвідношення між нагромадженням і споживанням у складі національного доходу. Саме оптимальний приріст нагромадження капіталу, що забезпечує стійкий стан із найвищим рівнем споживання, визначає темпи економічного та соціального прогресу суспільства. Збільшення норми нагромадження капіталу зазвичай підвищує технічний рівень капітальних ресурсів, що поліпшує такі якісні характеристики відтворювального процесу, як капіталоозброєність і продуктивність праці, з одного боку, і капіталоємність і матеріалоємність продукту – з іншого.

Динаміка обсягів валового нагромадження основного капіталу в 2002–2008 рр. була позитивною, проте нестійкою (рис. 1). Протягом цього періоду доволі стрімко зростала норма нагромадження основного капіталу: з 19,2 до 26,4 % (рис. 2). Такі пропорції відповідають тенденціям, що склалися в розвинених європейських країнах. Проте в країнах, які обрали стратегію прискореної технологічної модернізації, цей показник є значно вищим³.

У період кризи відбулося різке скорочення валового нагромадження, що виявилось у згортанні інвестиційного процесу. Зокрема, у 2009 р. обсяг валового нагромадження основного капіталу скоротився в порівнянних цінах на 50,5 % порівняно з попереднім роком. У 2010 р. позначилася тенденція до відновлення процесів нагромадження, проте темпи такого відновлення є дуже низькими, суттєво відстають від динаміки ВВП, а норма нагромадження основного капіталу 2010 р. складала 19 %, тобто відповідала стану початку періоду економічного зростання минулого десятиріччя.

²Науменкова, С. В. Проблеми подолання негативного впливу глобальних диспропорцій та формування нового геофінансового механізму / С. В. Науменкова, С. В. Міщенко // Фінанси України. – 2009. – № 3. – С. 35.

³У країнах, яким довелося здійснювати модернізацію, структурну перебудову своєї економіки, щоб зробити її конкурентоспроможною, протягом тривалих періодів спостерігався високий рівень нагромадження основного капіталу: в повоєнній Європі до 1970-х років норма нагромадження складала не менше 25 %; у Японії – 30 %; у період індустріалізації СРСР – 33–35 %; у Китаї зараз – 38 %, завдяки чому забезпечуються високі середньорічні темпи зростання (близько 9 %). Див. Кучуков, Р. Государственный сектор как локомотив модернизации / Р. Кучуков // Экономист. – 2010. – № 9. – С. 6.

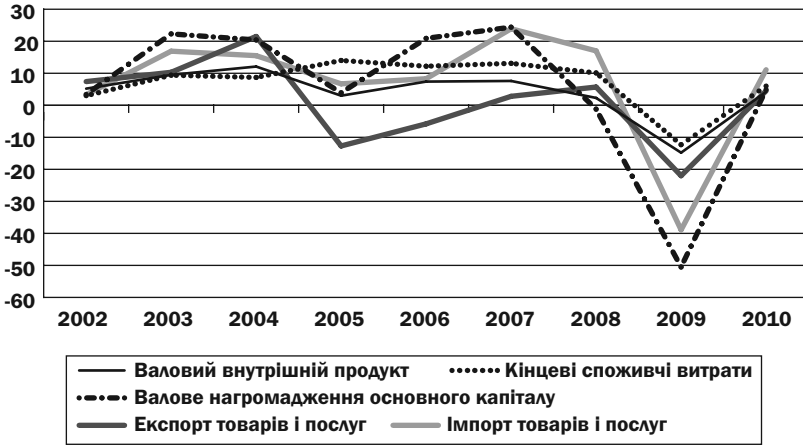

Рис. 1. Динаміка ВВП і його складників за категоріями кінцевого використання у 2002–2010 рр., % до попереднього року

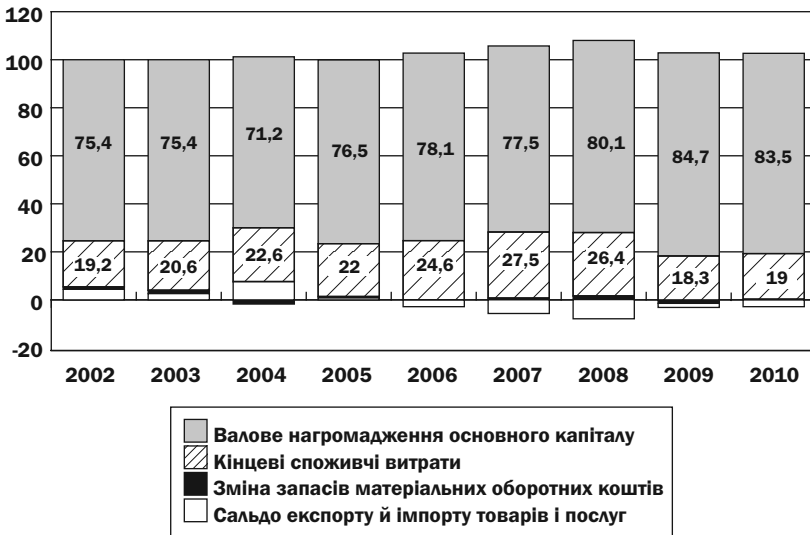

Рис. 2. Динаміка структури ВВП України за категоріями кінцевого використання в 2002–2010 рр., %

За результатами трьох кварталів 2011 р. норма нагромадження основного капіталу складала лише 17,9 % ВВП. Такі показники є, очевидно, недостатніми для здійснення структурних перетворень. Водночас слід зазначити, що **розширене відтворення української економіки на даному етапі її розвитку залежить не лише від збільшення норми нагромадження, але й насамперед від збільшення ефективності процесу нагромадження**. Прискорений приріст основного капіталу не може відбуватися без якісних перетворень у системі виробництва. Значна роль у цьому процесі належить вибору відповідної галузевої та технологічної структури інвестицій в основний капітал, яка має враховувати і поточні, і довгострокові завдання розвитку.

У структурі ВВП упродовж останнього десятиріччя постійно зростає питома вага кінцевих споживчих витрат (із 75,4 % у 2002 р. до 83,5 % у 2010 р., 81,6 % за три квартали 2011 р.), особливо у секторі домашніх господарств. Така зміна в розподілі доходів на користь населення у передкризовий період спричинила подвійний ефект: по-перше, обумовила потужне збільшення споживчого попиту, по-друге, негативно позначилася на нагромадженні ресурсів для майбутнього розвитку. Інвестиції в основний капітал зростали нижчими темпами, ніж доходи населення, що й зумовило значне уповільнення загальноекономічної динаміки. При цьому в 2006–2008 рр. збільшення споживання забезпечувалося за рахунок швидкого зростання обсягів імпорту товарів і послуг, з 2006 р. сформувалося від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу, яке досягло свого максимального значення (-8,0 % ВВП) у 2008 р. Протягом 2009–2011 рр. зростання питомої ваги споживчих витрат у структурі валової доданої вартості відбувалося переважно за рахунок скорочення нагромадження капіталу.

Високою є концентрація валових наявних доходів також у секторі загального державного управління – його питома вага у структурі ВВП протягом досліджуваного періоду складала 17-18 %, проте у 2009-2010 рр. зросла до 20,2 %. З одного боку, це дозволило державі концентрувати ресурси для забезпечення виходу з економічної кризи та підтримання соціальної стабільності. З іншого – за умов недостатньої прозорості й відсутності дієвого контролю за їх використанням, високого рівня корупції це несе ризик неефективного використання суспільного продукту.

Одна з основних макроекономічних пропорцій – співвідношення між рівнем оплати праці та валовим прибутком, змішаним доходом у структурі ВВП. Питома вага оплати праці найманих працівників у структурі ВВП України постійно зростає: упродовж 2001–2010 рр. – з 47,9 до 56,1 %, тоді як частка валового прибутку, змішаного доходу зни-

зилася відповідно із 50,1 до 43,7 %. Слід зазначити, що низький рівень оплати праці є дуже гострою проблемою в Україні. Проте динаміка оплати праці має відбуватися відповідно до динаміки ВВП та водночас із суттєвим підвищенням продуктивності праці⁴. Інакше це обмежує можливості модернізації виробництва⁵.

Існує нагальна потреба запровадження заходів економічної політики щодо регулювання розподілу прибутків підприємств і в напрямі збільшення інвестування власних коштів підприємств, і в напрямі перерозподілу інвестиційних ресурсів до сфер пріоритетного розвитку через економічні механізми. Надмірна концентрація наявних доходів у секторі фінансових корпорацій порушує рівновагу між доходами підприємств і фінансових корпорацій, що «знекровлює» реальний сектор економіки, обмежуючи можливості функціонування та розширеного відтворення у сфері виробництва.

Критичним чинником відтворювального процесу української економіки є стан основних засобів, ступінь зношеності яких невинно зростає: із 43,7 % у 2000 р. до 60 % у 2009 р. (рис. 3). Особливо різко збільшилося значення цього показника у 2008 р. – на 8,6 в. п. Найскладнішою є ситуація зі станом основних засобів у транспорті та зв'язку (у 2009 р. ступінь зношеності складав 83,9 %), у переробній промисловості (64,9 %), виробництві й розподіленні електроенергії, газу та води (62,2 %).

На дуже низькому рівні в Україні перебуває такий відтворювальний ресурс, як амортизація, кошти якої призначені для формування до 70 % капітальних вкладень. За 9 місяців 2010 р. частка амортизації у структурі операційних витрат складала 3,2 %, у т. ч. у промисловос-

⁴Середньорічний темп приросту продуктивності праці в економіці України в 2002–2007 рр. складав 6,7 %. У 2008 р. він знизився до 2,0 %, а в 2009 р. зафіксовано зниження продуктивності праці на 11,5 %. Економічне зростання 2010 р. супроводжувалося підвищенням продуктивності праці на 3,9 % (розраховано за даними *The Economist Intelligence Unit*). За оцінками аналітиків *McKinsey*, для підтримання темпів зростання ВВП на рівні 1998–2007 рр. Україні необхідно підвищити продуктивність праці мінімум у 2,6 рази, тобто вийти на рівень Польщі, Туреччини, Естонії, Литви. Див. : *Возобновление экономического роста Украины. – 2009. – С. 9* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ceodifference.org/aboutus/Ukraine_Economic_Growth_RUS.pdf

⁵З іншого боку, вартість праці є значним модернізаційним важелем, що стимулює до впровадження нових технологій, як наслідок – відбувається витіснення праці капіталом. Загалом динаміка оплати праці може випереджати динаміку ВВП, якщо досягається зниження матеріало- й енергоємності виробництва (тобто ресурсомісткості). Проблема в тому, що використання оплати праці як основного орієнтира конкурентоспроможності чи структурних, модернізаційних змін призводить до витіснення на задній план питання необхідності технологічної модернізації виробництва.

ті – 4,0 %; частка в загальному обсязі інвестицій – 60,9 %. При цьому в Україні відсутній дієвий контроль за витрачанням амортизаційних коштів, що дозволяє підприємствам витратити їх на цілі, не пов'язані з інвестиціями в основні фонди.

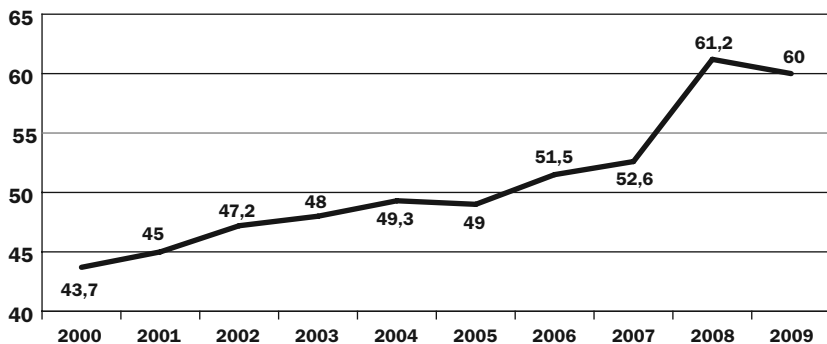

Рис. 3. Ступінь зношеності основних засобів в Україні в 2000–2009 рр., %

Водночас у більшості розвинених країн амортизація є одним із основних важелів регулювання розширеного відтворення основних фондів⁶, вагомим чинником економічного зростання. У загальних інвестиціях на неї припадає 65–70 %, і при цьому вона помітно погіршила прибуток і запозичені кошти. Податкові «втрати» держави в результаті використання прискореної амортизації при контролі за цільовим використанням амортизаційних відрахувань багатократно компенсуються з лагом у 2-3 роки через збільшення темпів розвитку економіки, зростання продуктивності праці, розширення бази податкових надходжень.

Суттєвою проблемою відтворювальної структури української економіки є висока матеріаломісткість виробництва. Це обумовлено низьким технологічним рівнем виробництва, високими цінами на сировину,

⁶У США питома вага амортизаційних відрахувань за 1950–2008 рр. збільшилася з 18 до 74,2 %; у результаті ефективна податкова ставка з податку на прибуток у корпоративному секторі знизилася за цей період із 34 до 15 %. Активне використання прискореної амортизації дозволило США посісти передові позиції в технічному, технологічному, інформаційному й багатьох інших відношеннях. Див.: Соколов, М. Амортизаційна політика і диверсифікація економіки / М. Соколов // Економист. – 2010. – № 10. – С. 20.

матеріали, паливно-енергетичні ресурси, відсутністю ефективних заходів із ресурсозбереження. Українська економіка характеризується надто високим рівнем енергоємності ВВП. Цей показник в Україні, за оцінками компанії *Enerdata*, є одним із найвищих серед країн світу, зокрема у 3,8 разу вищим, ніж у країнах ЄС-27, у 3,2 разу – ніж у сусідній Польщі, в 1,4 разу – ніж у Росії (рис. 4). Україна потрапила до невеликої групи держав, де в роки кризи енергоємність ВВП зростає (в 2008–2010 рр. на 7,3 %), очевидно, це пов'язано зі зростанням рівня тінізації економіки. Можна стверджувати, що підвищення енергоефективності є одним з основних завдань структурної перебудови української економіки та важливою передумовою підвищення її конкурентоспроможності.

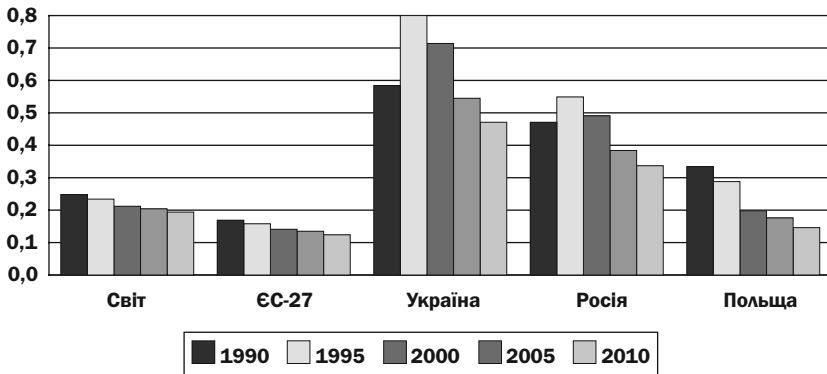

Рис. 4. Енергоємність ВВП, кілограмів нафтового еквіваленту на 1 тис. євро

Джерело: *Yearbook Statistical Energy Review 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yearbook/enerdata/net>

Частка проміжного споживання у структурі випуску в 2010 р. складала 57 %. Галузі проміжних продуктів справляють ціновий тиск на галузі з виробництва кінцевих продуктів, які функціонують в умовах низької рентабельності й не можуть формувати ресурси розширеного відтворення. Зокрема, у 2008–2010 рр. найвищий рівень рентабельності операційної діяльності з-поміж видів промислової діяльності мала добувна галузь (23,5 % у 2008 р. і 14,8 % у 2010 р.) Водночас

низький рівень рентабельності мали машинобудування (відповідно 2,9 і 6,6 %), легка промисловість (-1,6 та 2,5 %), харчова промисловість (1,9 і 4,5 %).

1.2. Динаміка секторально-галузевих пропорцій

Секторальна структура національної економіки за видами економічної діяльності є узагальненою характеристикою якісного рівня розвитку економічної системи в цілому. В Україні, незважаючи на високі темпи зростання випуску в основних видах економічної діяльності впродовж 2001–2007 рр., відбувалося формування досить уразливої структури економіки зі значними галузевими диспропорціями та суттєвою залежністю від попиту на зовнішніх ринках. Це спричинило значно більше падіння всіх основних економічних показників у період кризи 2008-2009 рр. порівняно з іншими країнами світу.

Динаміка структури української економіки не відповідає загальним закономірностям структурних зрушень, що відбуваються в розвинених економіках світу на сучасному етапі й полягають у зростанні частки високотехнологічних виробництв обробної промисловості, телекомунікаційних, фінансових і бізнесових послуг, а також соціально орієнтованих видів економічної діяльності, випереджальному розвитку наукоємних, високотехнологічних галузей. Натомість **в Україні сформувалася неефективна структура економіки з високою ресурсо- та енергоємністю виробництва, надмірним екстенсивним розвитком добувної промисловості, відсталістю агропромислового сектору, низьким рівнем інноваційного виробництва, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, неефективним функціонуванням секторів, що забезпечують соціальний розвиток.**

Високий рівень інтеграції економіки країни у сировинні ринки (металургія, транспортні послуги) на основі насамперед цінової конкуренції, а не конкурентної боротьби технологій і нововведень є значним ризиком для її стабільного функціонування й робить її вразливою до будь-яких цінових «шоків», що й сталося у період економічної кризи.

Динаміка формування ВВП України (рис. 5) свідчить, що впродовж останнього десятиріччя в галузево-секторальній структурі національної економіки суттєво знизилася питома вага сільського господарства – у 2,2 разу, знизилася частка промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку. Натомість найсуттєвіше зросли показники фінансової діяльності (у 2,3 разу) та операцій із нерухомим майном (у 1,6 разу), а також

галузей соціальної сфери. У цілому, зазначені тенденції відповідають загальносвітовим економічним структурним зрушенням, є характерними передусім для країн із перехідною економікою та поступово наближають структуру вітчизняної економіки до співвідношень, притаманних високорозвиненим країнам світу.

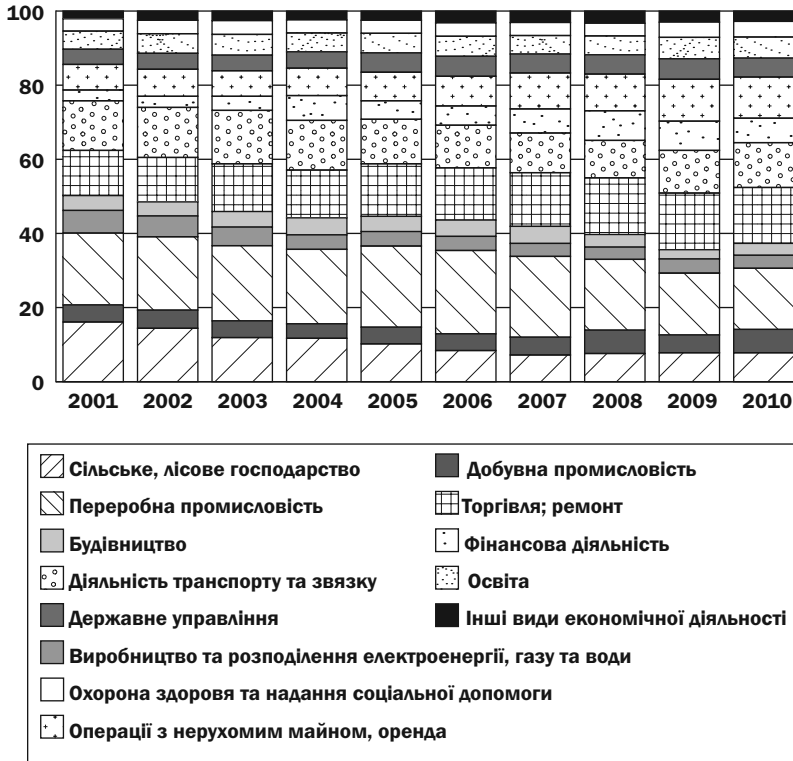

Рис. 5. Динаміка структури ВДВ за видами економічної діяльності в Україні в 2001–2010 рр., %

Проте зменшення ролі реального сектору економіки має супроводжуватися суттєвим зростанням продуктивності праці на основі впровадження інноваційних технологій, чого не спостерігається в Україні. Зростання ролі фінансового сектору не супроводжується адекватним поліпшенням умов кредитування реальної економіки й активізацією

інвестиційних процесів. У кожній із галузей соціальної сфери накопичилася низка суттєвих структурних проблем.

Посилення негативних тенденцій розвитку галузевої структури економіки спричиняють відмінності в рівнях дохідності окремих секторів і галузей економіки. Розподіл валового прибутку складається на користь фінансової діяльності (у 2009 р. при частці 7,9 % у виробництві ВДВ частка у структурі валового доходу, змішаного прибутку складала 12,3 %), операцій з нерухомістю (відповідно 11,3 та 16,1 %), торгівлі (15,3 та 24,1 %). Низькоприбутковими залишаються сфери інформатизації, дослідження та розроблення, освіти, охорони здоров'я, тобто ті види економічної діяльності, що впливають на формування визначальних засад конкурентоспроможності національної економіки.

Тенденції структурних змін у період фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. визначалися особливостями динаміки окремих видів економічної діяльності. Зокрема, спад обсягів виробництва у промисловості складав 5,4 % у 2008 р. і 21,9 % у 2009 р. При цьому найбільших втрат зазнала переробна промисловість, скорочення виробництва складало відповідно 6 та 26,5 %. Разом із зовнішнім чинником причиною цього став і внутрішній чинник зменшення фінансових ресурсів у економіці. Тобто криза 2008-2009 рр. не лише негативно вплинула на динаміку виробництва, а й погіршила фінансовий стан підприємств, а отже, їх кредитоспроможність. Крім того, посилення податкового навантаження на офіційно працюючу частину підприємств і відволікання кредитних ресурсів на державні запозичення відбувалося внаслідок недоотримання бюджетом доходів через значну тінізацію: рівень тіньової економіки, за розрахунками Мінекономіки, збільшився із 29,4 % на кінець вересня 2008 р. до 34,9 % за 2009 р.⁷

Єдиним видом економічної діяльності, який продемонстрував стійкість в умовах кризи, було сільське господарство: у 2008 р. забезпечено приріст обсягів виробництва на 17,1 %, у 2009 р. спад складав 1,8 % до попереднього року.

Особливого скорочення обсягів створеної доданої вартості в період кризи зазнало будівництво: 15,8 % у 2008 р. та 48,2 % у 2009 р. Визначальними чинниками негативної динаміки сектору будівництва залишаються різке обмеження доступу до джерел зовнішнього фінансування, падіння доходів населення, висока заборгованість підприємств і зниження капітальних видатків бюджету, що посилюють дефіцит обігових коштів для будівельних підприємств.

⁷Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2010 рік (Антикризова програма): затверджена Законом України від 20.05.2010 р. № 2278-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 33. – Ст. 470.

Значне скорочення обсягів доданої вартості в секторах реальної економіки зумовило зміну їх частки у структурі ВВП. Знизилася питома вага у структурі ВДВ переробної промисловості (16,7 % у 2009 р. проти 21,8 % у 2007 р.), будівництва (відповідно 2,5 проти 4,6 %). Водночас зросли частки третинного сектору економіки: сфери фінансової діяльності – із 6,5 % у 2007 р. до 7,9 % у 2009 р., операцій з нерухомим майном – відповідно з 9,7 до 11,3 %, транспорту і зв'язку – з 10,7 до 11,5 %.

Фінансово-економічна криза не тільки призвела до драматичних змін в обсягах промислового виробництва, але й відобразилася на його структурі. Ці зміни обумовлені дією об'єктивних зовнішніх чинників і внутрішніх суперечностей, що накопичилися в економіці⁸. Галузі промисловості продемонстрували суттєві відмінності в реакції на кризу. Найбільшого спаду зазнали галузі, орієнтовані на виробництво продукції виробничого та інвестиційного призначення: машинобудування, виробництво неметалевої мінеральної продукції, металургійне виробництво й виробництво готових металевих виробів, хімічна промисловість. Найбільш глибоким і затяжним виявився спад у машинобудуванні. Ця галузь промисловості, що є основним джерелом інноваційного розвитку й модернізації економіки, зазнала дуже глибокого падіння у 2009 р. – на 44,9 %. Провідним джерелом спаду в машинобудуванні стало виробництво транспортних засобів та устаткування, яке скоротилося на понад 60 %. Динаміка металургії та хімічної промисловості була майже синхронною із загальною промисловою динамікою, проте через свою вагомість чорна металургія викликала понад третину загального спаду. Внаслідок цього відбулися суттєві зміни у структурі реалізованої промислової продукції. За період кризи різко знизилася питома вага металургійної продукції⁹ – з 26,2 до 19,6 % і машинобудування – з 14,0 до 10,6 %. Водночас суттєво зросла частка харчової промисловості – з 13,1 до 18,9 % і виробництва й розподілу електроенергії, газу й води – з 13,0 до 19,0 %.

Основними чинниками структурних змін у промисловості на етапі докризового економічного зростання були особливості сформованої

⁸Жаліло, Я. А. Структурні трансформації промисловості України в період фінансово-економічної кризи / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Вісник Інституту економіки та прогнозування. – 2010. – С. 29.

⁹Водночас, незважаючи на глибину падіння експорту, в 2009 р. відбулося підвищення експортної орієнтації низки важливих галузей промисловості: питома вага експорту в продукції металургії зросла із 73 до 79 %, машинобудування – із 49 до 74 %. Це свідчить про випереджальне звуження саме внутрішнього споживання даної продукції. Див. Жаліло, Я. А. Структурні трансформації промисловості України в період фінансово-економічної кризи / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Вісник Інституту економіки та прогнозування. – 2010. – С. 30.

системи відтворення, зокрема відмінності в рентабельності й доходах експортних секторів і секторів, що працюють на внутрішній ринок, певна дискримінація переробних галузей промисловості в частині оподаткування; відсутність механізмів переливання капіталу з одних секторів у інші (ефективного фондового ринку та банківської системи).

Зростання зовнішнього попиту на вітчизняну продукцію експортоорієнтованих виробництв забезпечило позитивну динаміку зростання кількості прибуткових промислових підприємств. Відбулося зростання виробництва в експортоорієнтованих галузях промисловості, передусім у металургії, хімічній промисловості та машинобудуванні, де щорічні темпи приросту виробництва були суттєво вищими за середні та найвищими з-поміж галузей промисловості. Проте частка вітчизняного машинобудування у структурі промислового залишалася на доволі низькому рівні. Завдяки зростанню внутрішнього попиту найдинамічніше розвивалися харчова, деревообробна й целюлозно-паперова промисловості, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції. Водночас відбувалася деградація легкої промисловості, яка мала одні з найнижчих темпів приросту виробництва, частка галузі у структурі промислового виробництва з 2001 р. до 2010 р. зменшилася вдвічі (з 1,4 до 0,7 %) (рис. 6).

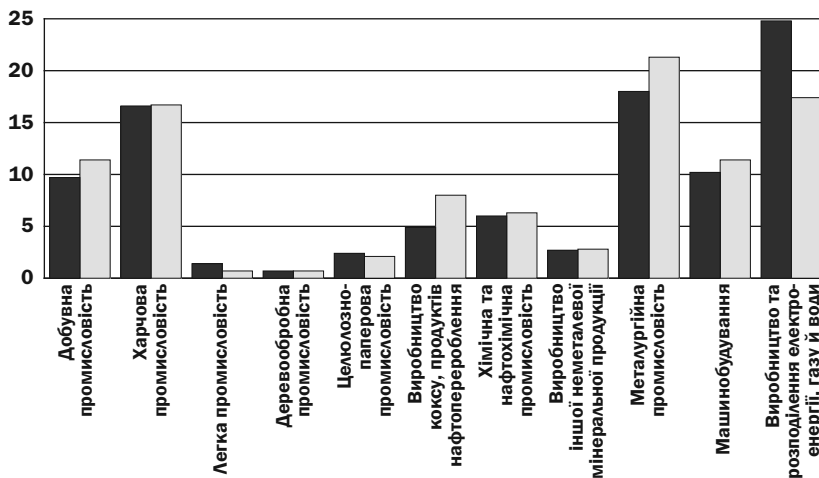

Рис. 6. Динаміка галузевої структури промисловості, %

Такі структурні зміни відбулися під впливом низки об'єктивних чинників: динаміки кон'юнктури (попиту й цін) на світових ринках традиційної експортної продукції України (металургія, машинобудування та хімічна промисловість); споживчого попиту, що в умовах згортання зовнішніх ринків забезпечив достатньо «м'який» ефект кризи для харчової промисловості на початку кризового періоду; падіння інвестиційної активності в 2009 р., що перевищувало негативну динаміку виробництва майже у всіх видах економічної діяльності.

Таким чином, фінансово-економічна криза різко прискорила темпи скорочення реального сектору економіки, особливо у сфері матеріального виробництва. Між тим, як свідчить світовий досвід, саме країни, в економіці яких збереглася більш висока частка реального сектору, м'якше відреагували на сучасну фінансово-економічну кризу та швидше перейшли до динамічного посткризового зростання¹⁰.

Відновлення економічного зростання розпочалося у 2010 р. і тривало у 2011 р. насамперед завдяки зростанню зовнішнього попиту на продукцію експортоорієнтованих галузей, а також відновленню попиту (зростання доходів населення у 2010 р. складало 23,1 % порівняно з 2009 р.) на продукцію галузей, орієнтованих на внутрішній ринок. Проте через стагнацію інвестиційних процесів **посткризове відновлення зростання не супроводжувалося якісними змінами у виробництві ВДВ. Отже, підґрунтям цього відновлення не стали модернізація національної економіки й набуття нею сучасного рівня конкурентоспроможності**¹¹.

Особливе занепокоєння викликають тенденції до поглиблення деформацій у структурі промисловості, більш швидкий розвиток її низькотехнологічних галузей із застосуванням переважно застарілих технологій. Наприклад, у провідній галузі української економіки – чорній металургії – частка мартенівської сталі складає близько 45 % (у Росії – 20 %, у Китаї – 7 %), тоді як у розвинених країнах мартенівські печі вже взагалі не використовують. Низькотехнологічні й екологічно небезпечні види промислової діяльності впродовж останніх років залишалися найбільш значущими галузями виробничої сфери.

Відтворення промислового виробництва в період економічного зростання відбувалося за рахунок середньо-низьких технологій без життєво необхідної модернізації виробничого апарату. Близько 58 % виробленої продукції припадає на нижчий – третій – технологічний уклад (виробництво будівельних матеріалів, чорну металургію, суд-

¹⁰Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 57.

¹¹Там само.

нобудування, оброблення металу, легку, деревообробну, целюлозно-паперову промисловість). Водночас в обсязі випуску продукції вищі технологічні уклади – п'ятий і шостий – складають близько 4 %, причому шостий – технологічний – уклад, що визначає перспективи високо-технологічного розвитку країни в майбутньому, в нашій країні майже відсутній (менше 0,1 %) ¹².

Ті галузі промисловості, що найбільше постраждали від кризи та для яких чинник зовнішнього попиту є одним з провідних, започаткували економічне піднесення у 2010 р. Це ще раз засвідчило небезпечно велику залежність української економіки від зовнішніх чинників і необхідність кардинальних заходів щодо запровадження структурних змін. Зокрема, найвищої позитивної динаміки виробництва досягнуто в машинобудуванні (зростання складало 36,1 % у 2010 р. і 16,9 % у 2011 р.), хімічній та нафтохімічній промисловості (відповідно 22,5 і 14,4 %), металургії (12,2 і 8,5 %). Галузі, орієнтовані на внутрішній ринок, демонструють значно слабшу позитивну динаміку.

Посткризове зростання обсягів промислового виробництва зумовлене насамперед такими чинниками: сприятливою кон'юнктурою на зовнішніх ринках для основних експортних товарів українських виробників; відновленням зростання у країнах – основних торговельних партнерах (СНД); поліпшенням фінансового стану підприємств-експортерів, що стимулювало підвищення попиту на продукцію проміжних виробництв і технологічне обладнання; підвищенням доходів населення, що дозволяло підтримувати активність споживчого попиту.

Таким чином, **відновлення промисловості в 2010-2011 рр. відбувається за сценарієм відтворення попередньої структури виробництва.** У структурі реалізованої промислової продукції зростає питома вага сировинної продукції (69,7 % у I півріччі 2011 р. проти 67,4 % у 2008 р.) за рахунок інвестиційної (відповідно 12,4 проти 15,1 %). Частки виробництва товарів широкого (16,9 %) і тривалого (1,0 %) використання майже не змінилися.

Цьому сприяє і необґрунтовано диференційована податкова політика. Серед галузей промисловості найбільше податкове навантаження покладено на харчову промисловість (у 2009 р. вона забезпечила 31 % усіх надходжень від сплати податків на прибуток та імпорт (у 2008 р. цей показник складав 21,3 %), тоді як у вартісній структурі випуску

¹²Чумаченко, М. Г. Перспективи неоіндустріальної трансформації економіки України та Донбасу // М. Г. Чумаченко, О. І. Амоша, В. І. Ляшенко // Структурні реформи і трансформації в промисловості: перспективи і пріоритети : тези доп. і повідом. Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 17.12.2010 р.) / НАН України, Ін-т економіки пром-сті; редкол. : О. І. Амоша (відп. ред.) [та ін.]. – Донецьк, 2010. – С. 3–6.

частка галузі складала за підсумком року 8,8 %). Машинобудування, формуючи 4,8 % випуску продукції, сплатило 9,9 % податків. Водночас найбільша галузь виробничої сфери – металургійне виробництво (7,9 % у вартісній структурі випуску) сплачувала лише 1,2 % від загального обсягу податкових надходжень.

Загалом високе фіскальне навантаження на промисловість та низьке на фінансову діяльність і торгівлю¹³ впливає на міжгалузевий розподіл економічних ресурсів, насамперед капіталу, призводить до вимивання коштів із промислового виробництва на користь торговельно-фінансової сфери. Система оподаткування, що діє в Україні, провокує технологічну деградацію виробничого потенціалу. Технологічно найбільш складні й наукоємні галузі промисловості несуть максимальний податковий тягар, рівень якого в рази перевищує податкове навантаження на торгівлю та фінансову діяльність. Таким чином, промисловість, особливо її високотехнологічний сегмент, позбавляються власних фінансових ресурсів, чим підірвуються можливості їх розширеного відтворення¹⁴.

Не сприяла формуванню збалансованої структури економіки цінова політика. Традиційний механізм впливу змін цін на структуру економіки базується на механізмі міжгалузевої конкуренції та міжгалузевого переливу капіталів. Підвищення цін на продукцію тієї чи іншої галузі приводить до відповідного підвищення рентабельності, а тому є стимулом для перетікання капіталів і розвитку даної галузі.

Однак протягом останніх років у вітчизняній економічній системі спостерігається парадоксальне явище, коли рух цін та обсягів виробництва тієї чи іншої галузі різноспрямовані (рис. 7)¹⁵. У 2002–2010 рр. прискореними темпами зростали ціни на продукцію видобувної галузі (у 6,2 разу), тоді як ціни виробників переробної галузі збільшилися лише в 3,5 разу. Найбільше подорожчала продукція нафтоперероблення (майже в 7 разів), металургії (в 4,3 разу), хімічної промисловості (в 3,7 разу). Найменше зросли ціни на продукцію легкої промисловості (в 1,7 разу). 3-поміж видів економічної діяльності за той самий період найбіль-

¹³Показник податкового навантаження, розрахований за даними таблиці «вирати-випуск» як відношення обсягу сплачених податків за виключенням субсидій на продукти до обсягу валового внутрішнього продукту (в ринкових цінах), у 2009 р. складав для добувної промисловості 12,2 %, переробної промисловості – 36 %, торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку – 0,9 %, фінансової діяльності – 1,2 %.

¹⁴Шовкун, І. Податкові фактори технологічного розвитку економіки / І. Шовкун // Економіка України. – 2011. – № 5. – С. 52.

¹⁵На рис. 7 представлено співвідношення галузевих і загального індексів цін виробників і виробництва промислової продукції. Коли співвідношення менше за одиницю, це означає, що ціни в певній галузі й темпи виробництва відставали від середніх по промисловості й навпаки.

ше подорожчали житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива (в 3,9 разу), послуги освіти і транспорту (майже втричі). Таким чином, підвищення цін відбувалося нерівномірними й досить часто мінливими темпами в окремих галузях і виробництвах. Це призводило до істотних змін у співвідношенні цін і у внутрішній ціновій структурі, і відносно світових, що пов'язано із загальносвітовими структурними зрушеннями та з особливостями розвитку економічної системи України.

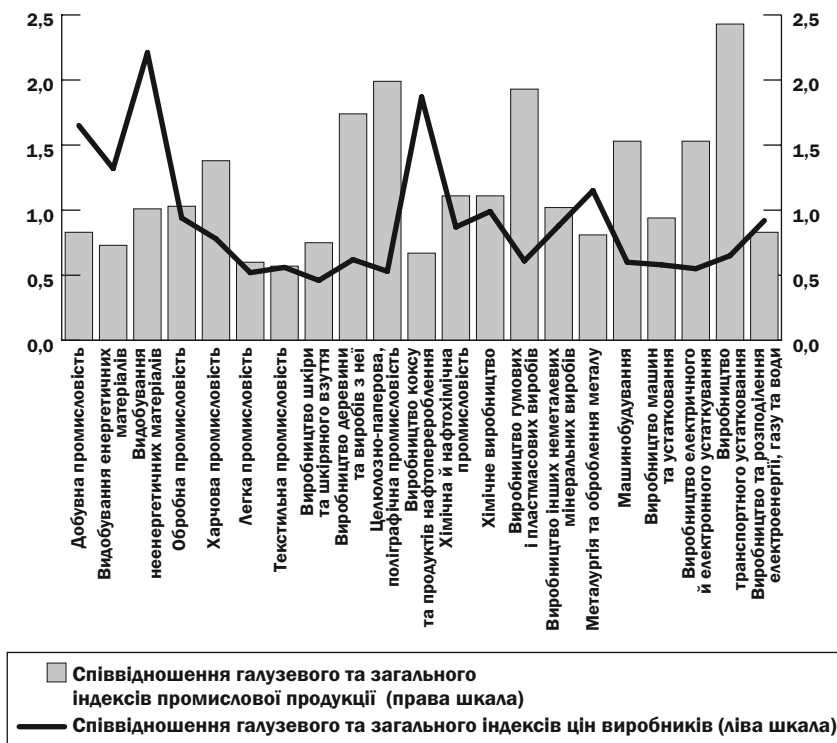

Рис. 7. Стівідношення галузевих і загальних індексів цін виробників і промислової продукції у 2002–2010 рр.

За найвишого індексу оптових цін у галузях добувної промисловості саме тут виявилося зниження обсягів виробництва. Натомість відносно невелике дорожчання продукції легкої промисловості супрово-

джувалося таким самим незначним збільшенням обсягів виробництва. Водночас у зазначений період найбільше зросли обсяги виробництва в машинобудуванні (у 2,1 разу), зокрема виробництві транспортних засобів та устаткування (в 3,2 разу), деревообробній (у 2,3 разу), харчовій (у 1,9 разу) галузях промисловості. Під впливом висхідних цінових тенденцій на світових ринках дорожчала продукція експортоорієнтованих галузей, що супроводжувалося нарощуванням обсягів їх виробництва (металургійна галузь). Вищими за середні в промисловості темпи зростає випуск продукції в галузях, орієнтованих на зовнішні ринки – хімічній, машинобудуванні, тоді як приріст цін на продукцію цих галузей був відносно нижчим. Це засвідчує те, що експортоорієнтовані галузі більшою мірою підвладні конкуренції, а тому їх випуск еластичніший за ціною порівняно з галузями, орієнтованими на внутрішній ринок. Таким чином, у більшості галузей спостерігається від'ємна кореляція між дорожчанням продукції та нарощуванням обсягів виробництва (коефіцієнт кореляції становить -0,38).

Зміни рівня цін суттєво не вплинули на натуральні обсяги виробленої продукції, як це можна було б очікувати, зважаючи на стандартні мотивації ринкової економіки. Це означає, що в більшості галузей суттєвих змін у рентабельності не відбулося, отже, зростання цін було компенсуючим і слугувало інструментом вирівнювання дисбалансів на товарно-грошових ринках.

Це дозволяє зробити кілька важливих припущень. По-перше, у вітчизняній економіці існує високий рівень монополізму, коли підвищення цін не супроводжується зростання обсягів її виробництва. По-друге, механізми переливу капіталів між галузями нерозвинені. По-третє, зростання цін є наслідком збільшення собівартості продукції через шоки пропозиції та дисбаланси на окремих ринках, що закладає передумови для домінування інфляції витрат у вітчизняній економіці та має, скоріше, негативні наслідки для структури економіки України. Так, у структурі доданої вартості частка сільського господарства зменшилася з 13 до 7 %, переробної промисловості – з 17,8 до 15,5 %. Майже не змінилася частка будівництва і транспорту, проте частка торгівлі в доданій вартості зросла з 10,9 до 14,2 %, інших видів економічної діяльності – із 15,5 до 25,7 %. Отже, стійкі високі темпи інфляції є механізмом, що слугує збереженню чинної моделі розвитку вітчизняної економіки. Тому без зміни останньої зниження інфляції неможливо так само, як неможливо змінити структуру економіки, стимулюючи споживчий попит і підігріваючи ціни. У цій ситуації для стимулювання структурних зрушень державі доцільно застосовувати прямі адресні інструменти, що стимулюють пропозицію.

Без життя відповідних заходів цінові й податкові перекоси сприяють відтворенню енергосировинної структури економіки за рахунок стримування переробної промисловості як двигуна технологічного прогресу. На сьогодні основні структурні співвідношення у вітчизняній економічній системі залишаються фактично на рівні початку 2000-х років. Це свідчить, що, на жаль, усі роки економічного піднесення не стали роками прогресивних структурних змін в українській економіці.

1.3. Структурні дисбаланси ринку праці

Стан ринку праці та процеси у сфері зайнятості населення належать до визначальних чинників конкурентоспроможності національної економіки та безпосередньо пов'язані з процесом структурних перетворень, які неможливо здійснити без суттєвого перерозподілу трудового потенціалу між галузями й секторами економіки. Інноваційна модель економічного розвитку висуває нові вимоги до робочої сили з погляду її кваліфікації, загальноосвітнього рівня, мобільності, оскільки «людський чинник» є центральним елементом нової моделі постіндустріального розвитку¹⁶.

Ринок праці України експерти оцінюють як незрілий, розбалансований і малоефективний. Протягом усього періоду після початку економічних реформ держава не змогла сформувати цілісну концепцію політики на ринку праці. На ньому превалюють елементи «захисної реструктуризації» зайнятості, що передбачають пасивне пристосування підприємств до нових умов господарювання¹⁷. **Унаслідок цього на ринку праці України сформувалася низка дисбалансів і кількісного, і якісного виміру, що потребують термінового вирішення.**

Недовикористання праці при відносно невисокому рівні безробіття. За даними Держстату України, чисельність економічно активного населення віком 15–70 років у 2010 р. становила 22,1 млн осіб, з яких 20,3 млн осіб, або 91,9 % були зайняті економічною діяльністю, а решта 1,8 млн осіб відповідно до методології МОП класифікувалися як безробітні¹⁸. Упродовж 2000–2010 рр. чисельність зайнятого населення майже не змінилася, а рівень зайнятості зростав і складав у 2010 р. 58,5 %

¹⁶ *Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: монографія* : У 2 ч. Ч. 1; за ред. В. М. Гейця, А. А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – С. 91.

¹⁷ *Системні вади ринку праці України та пріоритети його реформування: аналіт. доп.* / О. М. Пищулна, О. П. Коваль, О. О. Кочемировська; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – С. 3.

¹⁸ *Ринок праці у 2010 р.* / Держстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/rp/pres-relez/rp_2010.pdf

для економічно активного населення та 65,6 % для населення працездатного віку. Таким чином, зважаючи на вкрай негативні демографічні тенденції в Україні, зростання зайнятості відбувалося переважно за рахунок населення пенсійного віку, частка якого зростає з 8,2 % в 2000 р. до 9,9 % в 2010 р.

Одним з основних показників функціонування національного ринку праці є рівень безробіття. Рівень безробіття економічно активного населення в Україні, за методологією МОП, стійко знижувався – з 11,6 % у 2000 р. до 8,1 % у 2010 р. і був нижчим, ніж у країнах Євросоюзу (9,6 %) ¹⁹. У 2010 р. навантаження на одне робоче місце на фіксованому ринку праці (zareєстрованому в Державному центрі зайнятості) становило 8,2 особи. Проте підтримання невисокого рівня безробіття відбувається за рахунок якісних характеристик ринку праці, зокрема низького рівня заробітної плати, активного використання режиму неповного робочого дня, затримки виплат заробітної плати тощо ²⁰.

Про низьку якість зайнятості свідчить зростання безробіття в період кризи за рахунок не лише осіб із низькою конкурентоспроможністю на ринку праці, а й осіб із високим рівнем освіти та професійної підготовки. Серед тих, хто втратив роботу в 2009 р., кожен другий (50,6 %) раніше займав місце робітника, майже кожен третій (30,7 %) – посаду службовця, і тільки 18,7 % склали некваліфіковані працівники й особи без професії.

Надмірний обсяг неформальної зайнятості, її тісне переплетення з формальною. Це обумовлює нерегульованість і неконтрольованість багатьох процесів у соціально-трудої сфері. Негативною тенденцією в розвитку ринку праці є перерозподіл зайнятості з легального сектору економіки на користь неформального сектору, тісно пов'язаного з тіньовою економікою. Чисельність зайнятих у неформальному секторі економіки, за даними Держстату України, у 2010 р. становила 4,6 млн осіб, або 22,9 % загальної кількості зайнятого населення віком 15–70 років ²¹. Основними видами діяльності в неформальному секторі

¹⁹Ринок праці у 2010 р. / Держстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/gr/pres-reliz/gr_2010.pdf

²⁰У 2010 р. 363,3 тис. працюючих (13,6 % усіх працівників) знаходилися у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт). Понад дві третини таких працівників зайняті у промисловості (171,6 тис. осіб) і будівництві (78,0 тис. осіб). Кількість працюючих у режимі скороченого робочого дня (тижня) становила 1466,8 тис. осіб (3,4 % усіх працівників). Здебільшого це працівники промисловості (674,1 тис. осіб), а також транспорту і зв'язку (202,3 тис. осіб). Див. Ринок праці у 2010 р. / Держстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/gr/pres-reliz/gr_2010.pdf

²¹Економічна активність населення України 2010: стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – С. 47-48.

є сільське господарство (65,2 % зайнятих у цьому секторі), а також торгівля, діяльність готелів і ресторанів та будівництво, тобто розширення неформального сектору відбувається за рахунок низкопродуктивних і непрогресивних видів економічної діяльності.

Нераціональна структура зайнятості, що не відповідає потребам інноваційного розвитку економіки. Незважаючи на стійку тенденцію до зниження зайнятості у сільському господарстві, його питома вага у структурі зайнятості залишається досить значною (близько 14,8 % у 2010 р. порівняно з 21,5 % у 2000 р.) Відбувається скорочення частки зайнятих у промисловості (з 22,8 % у 2000 р. до 18,5 % у 2008 р.) При цьому насамперед скорочується чисельність найманих працівників у переробній промисловості (на 25 % за останніх десять років), зокрема у машинобудуванні (на 35 %), у виробництві електричного, електронного та оптичного устаткування (на 40 %), у легкій промисловості (понад удвічі). Водночас зростає зайнятість у торгівлі та сфері послуг. Така динаміка структури зайнятості не відповідає потребам інноваційного розвитку економіки, призводить до деградації людського потенціалу та його нераціонального використання.

Фінансово-економічна криза погіршила структуру зайнятості. Найбільше скорочення чисельності зайнятих відбулося передусім у реальному секторі економіки: в будівництві (на 16,2 %), промисловості (на 11,9 %), сільському господарстві (на 7,1 %).

Низька заробітна плата і її необґрунтовано висока диференціація, що не відповідає принципу відповідності заробітної плати освітньо-кваліфікаційному рівню працівників. Серйозною проблемою ринку праці України є низька заробітна плата, яка, незважаючи на позитивну динаміку, залишається чинником бідності населення. У 2010 р. середня заробітна плата працівників у цілому по Україні становила 2239 грн (близько 240 дол. США, це значно нижче за показники країн ЄС, а також Російської Федерації, Білорусі, Казахстану). Частка заробітної плати у структурі сукупних доходів населення складає менше 40 %. Наявність в Україні бідних з-поміж працюючих є викликом, що загрожує соціальній стабільності в державі, не стимулює працівників до продуктивної праці.

У період кризи загострилася проблема заборгованості з виплати заробітної плати. Тенденція до її зменшення протягом 2000–2007 рр. під впливом кризи була зруйнована. Борг перед працівниками зростає: у 2008 р. – на 77,8 %, або на 520,0 млн грн, у 2009 р. – на 23,9 %, або на 284,7 млн грн, у 2010 р. – на 17,3 %, або на 255,3 млн грн. Сума несплаченої заробітної плати станом на 1 квітня 2011 р. становила 1324,3 млн грн.

Досить суттєвою є міжгалузєва диференціація рівня заробітної плати²², яка свідчить про низьку вартість робочої сили у видах діяльності, які забезпечують надання соціально важливих послуг. Існуюча диференціація заробітної плати є необґрунтованою, оскільки не базується на принципі відповідності заробітної плати працівників рівню їхньої кваліфікації. У видах економічної діяльності, де зайняті найбільш кваліфіковані працівники, середня заробітна плата є нижчою від середньої по країні, що призводить до відпливу кадрів із секторів економіки, покликаних сприяти інноваційному розвитку країни.

Отже, ринок праці України є різко сегментованим. У ньому сформувалася група видів діяльності з відносно високою заробітною платою і стійким перевищенням попиту над пропозицією праці. До цієї групи належать експортні галузі, електроенергетика, паливна промисловість, видобуток і розподіл газу, а також будівництво, фінансовий сектор, управління. Для іншого сегменту характерні надлишкова пропозиція праці й українська заробітна плата. Сюди входять дві принципово різні групи галузей економіки: з одного боку, низькокваліфіковані працівники, сконцентровані в легкій промисловості, сільському, лісовому господарстві, а з іншого – галузі соціальної сфери. Саме в останній сконцентрована найбільша частина висококваліфікованих наукових кадрів²³.

Утримання низьких стандартів оплати праці та відсутність безпосереднього зв'язку між оплатою й ефективністю праці дестимулюючим чином впливають на зростання економічної і трудової активності, поліпшення якості людського капіталу.

Розбалансованість ринку праці та ринку освітніх послуг. Серйозною суперечністю ринку праці є невідповідність сфери професійної підготовки потребам ринку праці. З одного боку, є суперечність між досить високим освітнім і професійно-кваліфікаційним потенціалом населення й тенденцією примітивізації структури зайнятості. З іншого – існуюча система професійної освіти не відповідає сучасним вимогам високо-

²²Найбільш оплачуваними в країні у 2010 р. були працівники фінансових установ та авіаційного транспорту, у яких розмір заробітної плати відповідно у 2-3 рази перевищив середній по економіці. З-поміж промислових видів діяльності на підприємствах з виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення та добування паливно-енергетичних корисних копалин рівень оплати праці в 1,5-1,7 разу перевищив середній по економіці та на понад половину – по промисловості. Водночас заробітна плата працівників закладів освіти й охорони здоров'я відповідно на 15,7 та 27,2 % нижча за середню по економіці.

²³*Системні вади ринку праці України та пріоритети його реформування: аналіз.* доп. / О. М. Пищуліна, О. П. Коваль, О. О. Кочеміровська; за ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2010. – С. 3.

технологічних видів виробництва і створює брак висококваліфікованих робітничих кадрів і фахівців.

Хоча частка видатків на освіту в обсягах ВВП в Україні знаходиться на рівні розвинених країн (у 2009 р. вона складала 6,3 %), система освіти є неефективною і розбалансованою. Зокрема, структура професійної освіти деформована на користь вищої школи. Проте потреба роботодавців у фахівцях із вищою професійною освітою нижча за відповідні пропозиції на ринку праці. Нераціональною є професійна структура підготовки фахівців із вищою освітою. Формування економіки інноваційного типу потребує передусім фахівців з інженерних спеціальностей. Водночас обсяги їх підготовки майже не зростають, а її зміст відстає від сучасних світових стандартів²⁴. Особливої деградації набула система професійно-технічної освіти. На виробництві існує понад 5 тис. професій, тоді як професійно-технічні навчальні заклади готують працівників лише для 550 з них, а чинна система ліцензування освітніх послуг і нормативно правове забезпечення щодо стимулювання розвитку освіти на виробництві не дозволяють організувати ефективне навчання на виробництві. Система підвищення кваліфікації працівників майже зруйнована, роботодавців не стимулюють вкладати кошти у професійну підготовку працівників. У результаті середня періодичність підвищення кваліфікації становить один раз на 11 років.

Значні обсяги трудової міграції. За даними дослідження Держстату 2008 р., що охопило 22 тис. домогосподарств у всіх регіонах країни, починаючи з 2006 р., на роботу за кордон виїжджали 1,5 млн громадян²⁵. Проте експерти вважають, що насправді обсяг трудової міграції є значно вищим. З-поміж мігрантів переважають люди найактивніших вікових груп, 30 % мігрантів – це висококваліфіковані фахівці²⁶. Більша частина трудових мігрантів сприймає працю за кордоном не як спосіб реалізації свого трудового потенціалу і трудової активності, а як єдину можливість заробітку. Переважно нелегальний характер трудової міграції з України, крім погіршення трудового потенціалу нашої держави,

²⁴*Праця в Україні: необхідність якісних змін для суспільної ефективності та гідного життя* : національна профспілкova доповідь Президенту України В. Ф. Януковичу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ntser.gov.ua/assets/files/Plenar/nationdop.pdf>

²⁵*Малиновська, О. А.* Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2010. – С. 28.

²⁶*Носова, О. В.* Вплив глобалізації на розвиток трудових ресурсів в Україні / О. В. Носова, О. С. Маковоз // Структурні реформи і трансформації в промисловості: перспективи і пріоритети : тези доп. і повідомл. Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 17 груд. 2010 р.) / НАН України, Ін-т економіки пром-сті; редкол. : О. І. Амоша (відп. ред.) [та ін.]. – Донецьк, 2010. – С. 24.

призводить до додаткового навантаження на систему соціального забезпечення, оскільки мігранти не сплачують пенсійних внесків і податків.

У розвинених країнах на початку XXI ст. пріоритетним напрямом фінансових і матеріальних вкладень стає людський капітал, причому ці вкладення здійснюються переважно в підвищення інтелектуального потенціалу та поліпшення якості умов існування людей – соціального й екологічного середовища²⁷.

Активізація інноваційних процесів у суспільному розвитку обумовила підвищення ролі освіти і професійної підготовки в розвитку людських ресурсів. Розвиток сучасних технологій, необхідність систематичного оновлення виробництва та підвищення рівня вимог до якості робочої сили потребують постійного вдосконалення знань та умінь індивіда протягом трудового життя з метою забезпечення продуктивної зайнятості, його професійної мобільності та конкурентоспроможності.

2. МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТРУКТУРНИХ ЗМІН У ПЕРІОД КРИЗИ ТА ПОСТКРИЗОВОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ

2.1. Фінансова стабілізація

З-поміж позитивних монетарних тенденцій, які формують умови для розширеного фінансування структурних перетворень економічної системи, слід відмітити:

- відновлення динамічного приросту грошової маси. За підсумками 2010 р. обсяг грошової маси збільшився на 22,7 %; за 2009 р. – зменшився на 5,5 % (рис. 8). У 2011 р. грошова маса зросла на 11,4 %;

- активізація механізму мультиплікації коштів. Значення грошового мультиплікатора збільшилося з 2,65 станом на 01.01.2011 р. до 2,83 станом на 01.10.2011 р., тоді як за 2009 р. він знизився на 9,5 %;

- розширення ресурсної бази банківської системи на основі відновлення довіри вкладників до банківської системи й національної валюти та зміцнення банківської системи: закріпилася тенденція до збільшення обсягів коштів на депозитних рахунках і населення, і юридичних осіб. Загальний обсяг депозитів зріс на 26,3 % за 2010 р. та на 17,6 % за

²⁷*Научные* доклады Института экономики РАН: В 4 Т. Т. II. / Рос. акад. наук, Ин-т экономики; общ. ред. и предисл. изд. А. Я. Рубинштейн; *Социально-экономическая стратегия России* / отв. ред. Д. Е. Сорокин. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2010. – С. 38.

2011 р., що розширює ресурсну базу вітчизняних банків для здійснення структурних перетворень;

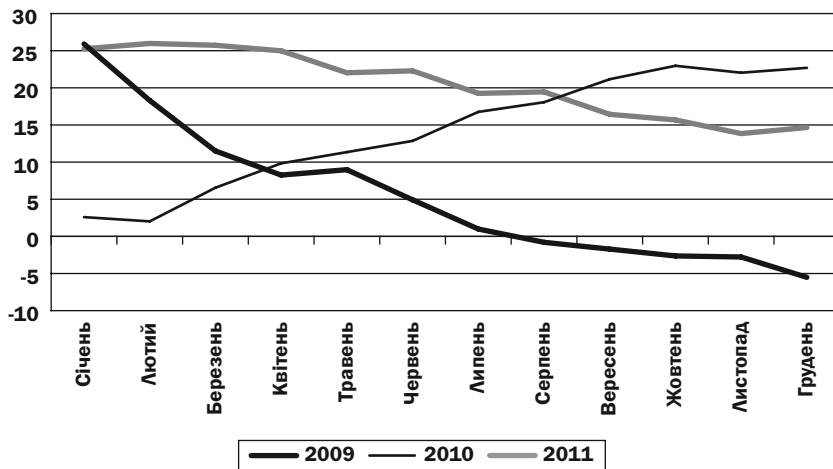

Рис. 8. Темпи приросту грошової маси в Україні у 2009–2011 рр., % до відповідного місяця попереднього року

Джерело: Національний банк України

- зниження вартості кредитних ресурсів у національній валюті з 19,6 до 15,0 % за 2010 р. і відновлення кредитування економіки. За результатами 2010 р. обсяг кредитів, наданих юридичним особам, збільшився на 7,8 %, у т. ч. у національній валюті – на 13,4 %; натомість у 2011 р., незважаючи на зростання процентних ставок з 15,0 до 17,2 % обсяг наданих кредитів збільшився на 9,6 %, у т. ч. юридичних осіб – на 14,9 %;

- збільшення надходжень фінансових ресурсів з-за кордону. У 2010 р. позитивне сальдо фінансового рахунку становило 7,6 млрд дол. США, у 2011 р. – 6,4 млрд дол. США;

- стабілізація фондового ринку України. За підсумками 2011 р. обсяги торгів на фондовій біржі ПФТС протягом 2011 р. збільшилися в 1,5 разу порівняно з 2010 р. і становили 88,9 млрд грн (у 2010 р. – 61,3 млрд грн). За 2010 р. українські фондові індекси виросли на понад дві третини: зростання індикатора «Української біржі» складало 67,9 %, а ПФТС – 70,2 %. Однак із початку 2011 р. індекс фондової біржі ПФТС знизився на 440,65 п. до 534,43 п., або на 45,2 %.

Валютна стабільність в умовах і досі високого рівня доларизації вітчизняної економіки та її значної імпортозалежності, традиційного ціноутворення на товари довготривалого користування й нерухомість в «умовних одиницях» позитивно впливає на перебіг економічних і фінансових процесів та є вагомим чинником залучення прямих іноземних інвестицій як джерела фінансування структурних зрушень.

Тим часом, **незважаючи на позитивну динаміку монетарних процесів, структура наданих вітчизняними банками кредитів і торгів на фондовому ринку України засвідчує відсутність тенденцій до оновлення структури вітчизняної економіки.** Так, приріст кредитів у 2011 р. відбувався майже за всіма видами економічної діяльності, крім будівництва, але найбільше зростання спостерігалось за кредитами, наданими торговельним організаціям, підприємствам з виробництва, розподілу, електроенергії, газу та води, транспорту і зв'язку, добувної промисловості, а також корпорацій, що займаються операціями з нерухомим майном (рис. 9).

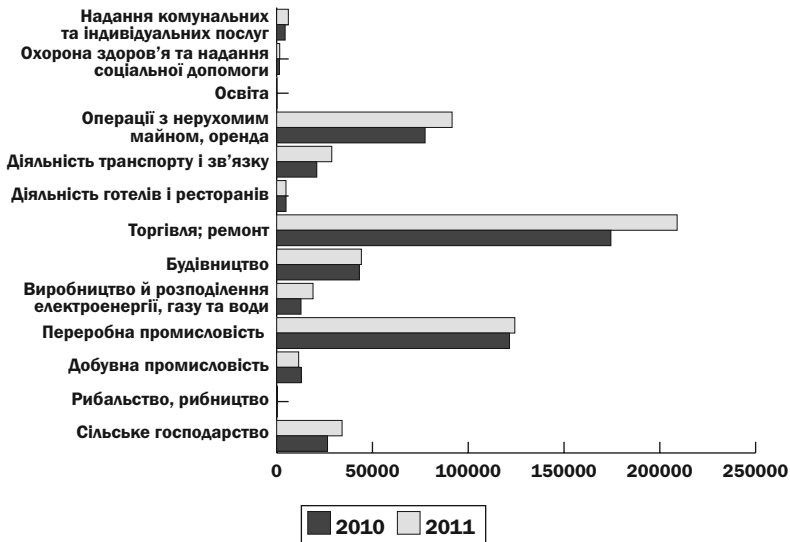

Рис. 9. Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, млн грн

Джерело: Національний банк України

Хоча в 2010 р. терміни надання кредитів подовжилися – довгострокові кредити суб'єктам господарювання зросли на 4,1 % у зазначений період, проте не вдалося активізувати інвестиційне кредитування: частка кредитів, наданих на інвестиційні цілі, зменшилася на 2 в. п. У 2011 р. приріст кредитів відбувся майже за всіма видами економічної діяльності, крім добувної промисловості та готельно-ресторанного бізнесу найбільше зростання спостерігалось за кредитами, наданими підприємствам транспорту та зв'язку, у сфері виробництва, розподілу, електроенергії, газу й води, у сільське господарство, торговельним організаціям, а також корпораціям, що займаються операціями з нерухомим майном. Найбільша частка кредитів зосереджена в переробній промисловості й у торгівлі, на які загалом припадає 62,2 % обсягу кредитів. Скорочувалися обсяги довгострокових кредитів, темпи зміни яких у 2011 р. в річному обчисленні склали -5,7 %, не вдалося активізувати інвестиційне кредитування – частка кредитів, наданих на інвестиційні цілі, у зазначений період зменшилася на 1 в. п.

У 2009–2011 рр. уряд України активно сприяв монетарній стабілізації України як головній умові реалізації структурних реформ. Проводячи відносно м'яку монетарну політику за недосконалих механізмів мотивації комерційних банків до спрямування коштів у пріоритетні напрями економічної діяльності й неефективно працюючого з погляду реалізації структурних реформ фондового ринку, НБУ був змушений підтримувати рівновагу монетарної сфери у спосіб:

- проведення мобілізаційних операцій, загальний обсяг яких становив 248,1 млрд грн. За результатами 2010 р. середньоденний рівень вільної ліквідності у комерційних банків зріс до 19,4 млрд грн, тоді як у 2009 р. він становив 7,5 млрд грн. На тлі широкомасштабного проведення мобілізаційних операцій обсяги підтримки ліквідності через надання нових кредитів рефінансування були незначними і становили лише 5,2 млрд грн. У 2011 р. загальний обсяг проведених мобілізаційних операцій становив 166,8 млрд грн, натомість обсяг операцій із рефінансування банків протягом зазначеного періоду – 28,8 млрд грн;

- розміщення ОВДП, обсяг яких на відкритому ринку (з урахуванням ОВДП, випущених для рекапіталізації) зменшився на 35,3 % порівняно з відповідним періодом 2010 р., а середньозважений рівень дохідності за ними знизився з 10,4 до 8,6 %. Питома вага ОВДП у власності Національного банку України, попри незначне зменшення на 0,2 %, залишалася найвищою і складала 55,2 %, а у власності комерційних банків накопичилося цінних паперів майже на 75 млрд грн., або 7,2 % усіх активів банківської системи України;

• посилення вимог щодо формування банками обов'язкових резервів у частині перерахування їх повного обсягу на окремий рахунок у Національному банку України.

Таким чином, НБУ постійно балансував між потребою стимулювання економічного відновлення й необхідністю збереження стабільності у фінансовій сфері, абсорбуючи відносно надлишкові кошти з банківської системи.

Гальмування структурних реформ засвідчує і галузева структура торгів на вітчизняному фондовому ринку.

У 2011 р., як і у 2010 р. найперспективнішими інвестиційними галузями аналітики вважали металургію та гірничодобувну галузь. Зростання енергетики обумовлено підвищенням тарифів, збільшенням споживання електроенергії в середньостроковій перспективі, лібералізацією ринку та приватизацією електрогенеруючих компаній у довгостроковій перспективі. Підприємства галузі машинобудування відчували стабільний попит на їхню продукцію з боку країн СНД, що сприяло формуванню запасу зростання цін їх акцій на рівні 40 %.

У 2010 р. обсяг торгів ОВДП, акціями, корпоративними облигаціями та муніципальними цінними паперами збільшився порівняно з 2009 р. майже в 4 рази і становив понад 61,4 млрд грн (у 2009 р. – понад 15,1 млрд грн), що обумовлено суттєвим зростанням обсягів торгів ОВДП. У 2010 р. порівняно з 2009 р. обсяг торгів за ОВДП зріс у 7,1 разу, за корпоративними облигаціями зменшився в 1,3 разу, за муніципальними цінними паперами зріс у 4,3 разу, тоді як обсяг торгів за акціями залишився на рівні попереднього року.

Обсяг торгів у 2011 р. порівняно з 2010 р. мав таку динаміку: за ОВДП – збільшився в 1,4 разу і становив 76276,1 млн грн (у 2010 р. – 54640,9 млн грн); за корпоративними облигаціями – збільшився майже в 4,7 разу і становив 10511,9 млн грн (у 2010 р. – 2247,2 млн грн); за акціями – зменшився майже в 2,2 разу і становив 1933,2 млн грн (у 2010 р. – 4224,8 млн грн); за муніципальними цінними паперами – перебував майже на тому самому рівні і становив 136,5 млн грн (у 2010 р. – 141,6 млн грн).

Аналіз обігу цінних паперів на ПФТС свідчить, що у 2011 р. найбільша частка операцій припадала на державні облигації. Обсяг торгів із ними становив 76276,1 млн грн, а частка ринку – 85,6 %. Ринок корпоративних облигацій посів друге місце в торгах ПФТС. У 2011 р. обсяг операцій з ними становив 10511,9 млн грн, а їх частка в загальних торгах ПФТС – 11,8 %.

Отже, лідером за обсягом торгів на ПФТС у 2010-2011 рр. був ринок державних паперів, на який припадає 89 % ринку (рис. 10). Відтягування

фінансових ресурсів у державний сектор не супроводжувалося адекватним посиленням інвестиційної спрямованості державних видатків. Отже, фінансові можливості реалізації структурних реформ приватним сектором вкрай обмежені, а державні інвестиції і досі неспроможні відігравати роль каталізатора приватних капіталовкладень через високий рівень ризиків і низьку довіру до політики й дій уряду.

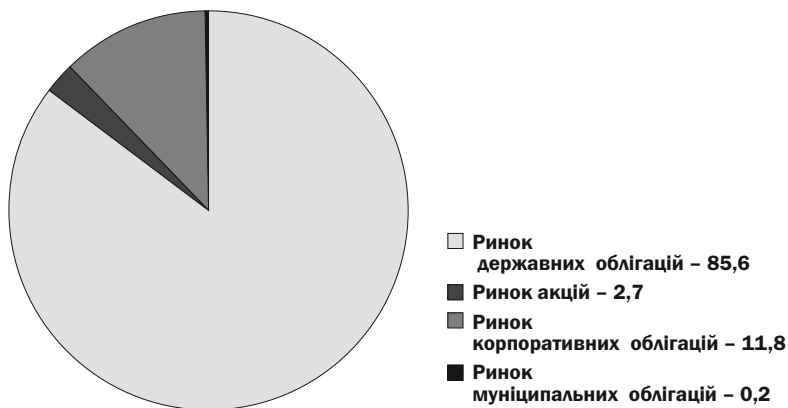

Рис. 10. Обсяги торгів на ПФТС в 2011 р., %

Джерело: Загальний огляд фондового ринку України за 2011 р. / Національний банк України. Департамент монетарної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document;jsessionid=FBD14DC49F22FBA8ED67BA3DC9E3CE73?id=103487>

2.2. Бюджетна політика

Пожвавлення економіки України в 2011 р. сприятливо позначилося на стані державних фінансів. Загальна сума доходів державного бюджету за 2011 р. зросла на 30,7 % (або 74 млрд грн) і становила 314,6 млрд грн (без урахування погашення у 2010 р. заборгованості минулих років з відшкодування ПДВ за рахунок випуску ОВДП по спеціальному фонду держбюджету в обсязі 16,4 млрд грн надходження зросли на 57,5 млрд грн, або 22,4 %). Зростання доходів бюджету обумовлене різким збільшенням податкових надходжень, які за відповідний період зросли на понад половину. Чинниками такої динаміки були

пожвавлення виробництва, споживання та імпорту, зростання доходів населення і прибутків підприємств, висока реальна інфляція та введення в дію Податкового кодексу, що містить жорсткі фіскальні норми. Стосовно впливу останнього чинника, доцільно говорити не про збільшення фіскального навантаження на економіку, а про активізацію боротьби з мінімізацією оподаткування, тому випереджальне зростання податкових надходжень порівняно з економічною динамікою не має розглядатися як виключно негативна тенденція.

На тлі високої динаміки доходів бюджету зростання касових видатків є досить помірним. За 2011 р. видатки держбюджету зросли лише на 29,8 млрд грн і становили 333,4 млрд грн.

Вивільнені фінансові ресурси були спрямовані на:

- компенсацію втрат бюджету від зниження податкового навантаження на економіку;
- збільшення доходів місцевих бюджетів за рахунок передачі їм фінансових джерел, раніше закріплених за державним бюджетом;
- зниження дефіциту бюджету;
- погашення заборгованості з відшкодування ПДВ минулих періодів і виплат за ПДВ-облігаціями.

Завдяки значному зростанню доходів держбюджету і стримуванню видатків дефіцит державного бюджету за підсумками 2011 р. становив 23,6 млрд грн, або близько 1,8 % прогнозованого ВВП. Таким чином, **в Україні спостерігається посткризове оздоровлення державних фінансів**. Разом з тим реальний дефіцит бюджету (з урахуванням витрат на капіталізацію ПАТ «Родовід банк» у обсязі 4,0 млрд грн, ПАТ «Державний ощадний банк України» – 0,6 млрд грн, ПАТ «Укргазбанк» – 4,3 млрд грн; поповнення статутного фонду НАК «Нафтогаз України» у сумі 12,5 млрд грн і невиконаних бюджетних зобов'язань на рівні 9,3 млрд грн) сягнув 45,4 млрд грн, або 3,6 % від прогнозованого ВВП. У 2010 р. відповідний показник склав 5,9 % ВВП.

Бюджетна реформа 2010 р. надала уряду й місцевим органам влади низку додаткових інструментів економічної політики, які вони можуть застосовувати для реалізації завдань і цілей структурної перебудови економіки.

1. Запроваджено інструменти профіцитного фінансування економічних програм. Бюджетним кодексом передбачено, що в разі перевищення за підсумками трьох кварталів надходжень державного бюджету на 15 % порівняно з бюджетним розписом, Кабінет Міністрів зобов'язаний подати Верховній Раді України проект закону про внесення змін до закону про державний бюджет, у якому надпланові над-

ходження державного бюджету спрямувати на реалізацію пріоритетних інвестиційних програм (проектів). Бюджетний кодекс містить визначення інвестиційної програми (проєкту), таким чином чітко визначаючи, на які цілі може спрямовуватися надлишок бюджетних коштів.

2. Розширено можливості дефіцитного фінансування програм розвитку місцевими органами влади. Відтепер зовнішні запозичення можуть здійснювати міські ради міст із чисельністю населення понад 500 тис. жителів (раніше 800 тис.) При цьому місцеві зовнішні запозичення у спосіб отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій можуть здійснювати всі міські ради. Водночас запроваджено нову систему обмежень кредитної активності місцевої влади. Загальний обсяг місцевого боргу й гарантованого Автономною Республікою Крим чи територіальною громадою міста боргу станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 100 % (для міста Києва – 400 %) середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих внутрішніх і зовнішніх запозичень).

3. Розширено та вдосконалено практику надання державних гарантій. Потенційно перспективним є запровадження інституту місцевих гарантій, які можуть надаватися за рішенням Верховної Ради АРК, відповідної міської ради для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України, що належать до комунального сектору економіки, розташовані на відповідній території та здійснюють на цій території реалізацію інвестиційних програм, метою яких є розвиток комунальної інфраструктури або впровадження ресурсозберігаючих технологій.

Крім того, Бюджетним кодексом деталізовано й регламентовано порядок використання залучених кредитів під державні та місцеві гарантії, а також відповідальність за зловживання цим інструментом. Комплекс названих новацій дозволить місцевим бюджетам залучити додаткові фінансові ресурси з метою економічного розвитку регіонів.

3. ІНВЕСТИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ЧИННИКИ СТРУКТУРНОЇ ДИНАМІКИ ЕКОНОМІКИ

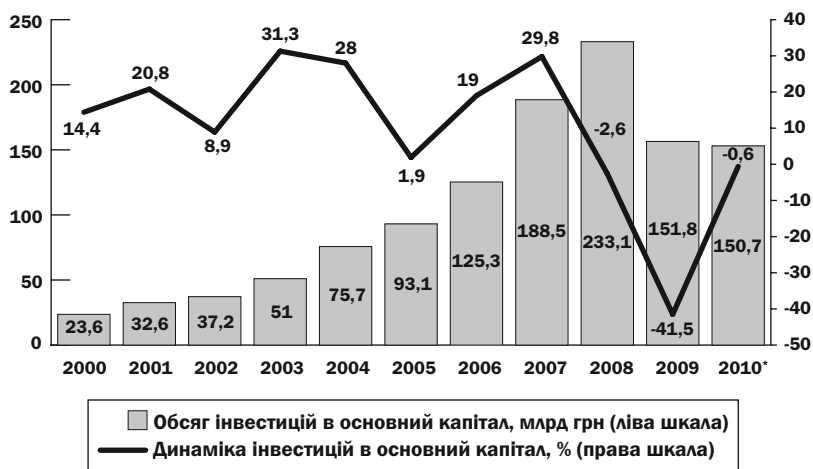
Результативність реформ, пов'язаних зі структурними перетвореннями, значною мірою обумовлюється можливістю забезпечення їх відповідними інвестиційними ресурсами. Доведено, що конкурентоспроможність економіки на макрорівні пов'язана із тривалістю циклу відтворення основних виробничих фондів і, відповідно, робочих місць,

продуктивних сил суспільства та визначається загальногосподарською ефективністю капіталовкладень²⁸.

Інвестиційна діяльність покликана відігравати основну роль у здійсненні структурної модернізації економіки, забезпеченні стійкої позитивної економічної динаміки, ефективності залучення у світовий поділ праці тощо. Отже, завдання неухильного нарощування обсягів інвестування економіки, забезпечення сприятливого інвестиційного клімату в Україні залишаються питаннями стратегічної важливості.

3.1. Структурно-динамічний аналіз інвестиційних процесів

Аналіз інвестиційних процесів в Україні свідчить про нестійкий характер їх розвитку внаслідок сукупної дії і зовнішніх, і внутрішніх чинників. Зокрема, доволі динамічне зростання обсягів інвестицій в основний капітал у період економічного зростання (2000–2008 рр.) у кризові роки змінилося різким падінням інвестиційної активності та поступовою стабілізацією інвестиційної діяльності у посткризовий період (рис. 11).

* без ПДВ

Рис. 11. Інвестиції в основний капітал в Україні у 2001–2010 рр.

²⁸Губанов, С. Конкурентоспособность экономики – функция системы воспроизводства / С. Губанов // Экономист. – 2003. – № 4. – С. 17.

Досить сприятлива світова кон'юнктура на ринках вітчизняного спорту, динамічне зростання споживчого попиту, заходи щодо вдосконалення регуляторного середовища у докризовий період створили передумови для високих темпів економічного зростання, які супроводжувалися активними інвестиційними процесами. Зокрема, темпи зростання обсягів інвестицій в основний капітал склали у 2006 р. 19,0 %, у 2007 р. – 29,8 % відносно попереднього року. Висхідної динаміки інвестицій було досягнуто майже в усіх видах економічної діяльності.

Водночас **стримуючими чинниками ефективної інвестиційної діяльності були відсутність системної інвестиційної політики, дієвих інституційних засад розвитку інвестиційної діяльності, несприятливий бізнес-клімат, незадовільна ситуація у сфері захисту прав інвесторів.** Це обумовило неадекватність стратегічним цілям розвитку спрямованості інвестиційних потоків. Найвищими темпами зростали капіталовкладення в сектори економіки посередницького характеру: в торгівлю (протягом 2005–2008 рр. – на 126,9 %), фінансову діяльність (114,4 %), операції з нерухомістю (81,0 %). Водночас галузі реальної економіки суттєво поступалися за темпами залучення інвестицій: переробна промисловість за чотири роки збільшила інвестиційний капітал на 62,8 %, транспорт і зв'язок – на 11,3 %.

Як наслідок, структура інвестування, від якої насамперед залежить напрям відтворення та структурної модернізації економіки, залишалася доволі неефективною і навіть погіршилася. **Структурою інвестицій консервувалася низькотехнологічна структура промислового виробництва.** Зокрема, у 2007 р. понад 80 % усіх інвестицій у переробну промисловість надійшли в низько- та середньо-низькотехнологічні галузі. Натомість стабільно зростала частка вкладень в операції з нерухомістю і торгівлю. За підсумком 2008 р. сумарна частка інвестицій у торгівлю, фінансову діяльність та операції з нерухомістю сягнула 33,6 проти 23,4 % у 2004 р., водночас частка промисловості відповідно зменшилася з 37,2 до 32,9 %. Таким чином, основною тенденцією докризового періоду стала переорієнтація інвестиційних потоків зі сфери промислового виробництва до сфери фінансових послуг і операцій із нерухомістю.

Малоефективною та не зорієнтованою на реалізацію стратегічних пріоритетів економічного розвитку була структура інвестицій у промисловості²⁹. Основна частка приросту інвестицій припадала на хар-

²⁹Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.

чову промисловість, металургію, машинобудування і виробництво неметалевої мінеральної продукції (будматеріалів). Безумовним лідером у зростанні промислових інвестицій було виробництво будматеріалів, що пов'язано з «будівельним бумом». Позитивною тенденцією в передкризові роки були високі темпи приросту інвестицій у машинобудування (у 2008 р. – 23,6 %, у т. ч. у виробництво машин та устаткування – 59,5 %).

Період економічного зростання характеризувався також стрімкою динамікою іноземних інвестицій (рис. 12). Їх обсяг збільшився з 9,1 млрд дол. США станом на 1.01.2005 р. до 29,5 млрд дол. США на 1.01.2008 р. Рекордний обсяг ПІІ було залучено в 2007 р. – 7,9 млрд дол. США.

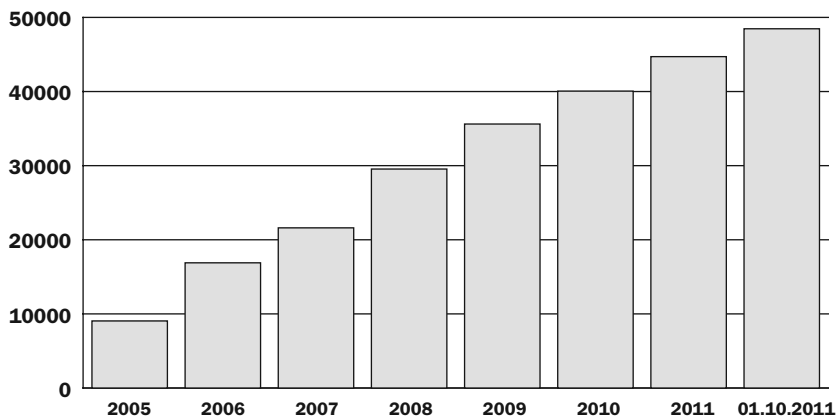

Рис. 12. Обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну, млн дол. США (станом на початок періоду)

Водночас використання Україною цього потужного джерела інвестиційних ресурсів знаходиться на дуже низькому рівні. Загалом станом на 1 жовтня 2011 р. у вітчизняну економіку надійшло 48,5 млрд дол. США ПІІ (з урахуванням переоцінки, втрат, курсової різниці), що в розрахунку на одну особу становить 1060,8 дол. США. За цим показником ми відстаємо майже від усіх країн Центральної та Східної Європи: від Росії – у 1,8 разу, Польщі – у 4 рази, Чехії – у 10,5 разу тощо (рис. 13).

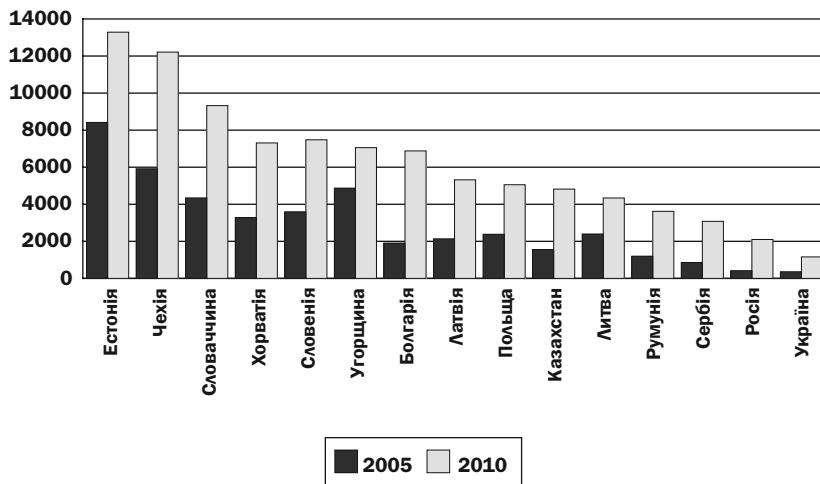

Рис. 13. Обсяг прямих іноземних інвестицій на одну особу в країнах Центрально-Східної Європи та США, тис. дол. США

Джерело: EIU Data tool [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.eiu.com/Default.aspx>

Структура ПІІ, що спрямовувалися переважно у високоприбуткові сфери та сфери зі швидким обігом капіталу, не сприяла якісному оновленню української економіки. З 2005 р. іноземні інвестори почали надавати пріоритет фінансовій діяльності, операціям із нерухомістю, сфері торгівлі й ремонту. Це є характерним для країн із перехідною економікою, в яких під впливом загальносвітових економічних структурних зрушень відбувається поступове зростання частки невірбовничої сфери в економіці, водночас спостерігається і закріплення структурних диспропорцій, які в подальшому стануть одними з каталізаторів фінансово-економічної кризи в Україні. Протягом 2005–2007 рр. зростання ПІІ зафіксовано і в інвестиційно орієнтованих галузях, і в галузях, орієнтованих на виробництво споживчої продукції. При цьому найпривабливішими для іноземних інвесторів були підприємства металургійної, харчової, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також машинобудування.

Загалом у передкризовий період за несприятливих умов для довгострокового інвестування сформувалася тенденція випереджальних темпів інвестування в сектори, що здійснюють перерозподіл сукуп-

ного продукту, над інвестиціями у виробництво. Це не сприяло формуванню позитивних зрушень у структурі української економіки, а навпаки, посилювало її залежність від зовнішніх впливів.

Кризові явища світової та вітчизняної економік не могли не позначитися на розвитку інвестиційних процесів. Характер останніх формувався під дією низки чинників³⁰, з-поміж яких такі:

- значне падіння обсягів виробництва, спричинене зрушенням зовнішнього та внутрішнього попиту;
- погіршення очікувань суб'єктів господарювання щодо найближчих перспектив економічного зростання;
- погіршення фінансового становища підприємств, зменшення їхніх прибутків, а отже, можливостей інвестування;
- погіршення умов кредитування, особливо довгострокового, що ускладнило реалізацію інвестиційних проектів у галузях з високою часткою позичкових ресурсів, передусім у будівництві, машинобудуванні, металургії;
- скорочення державних інвестицій унаслідок перерозподілу фінансових ресурсів на поточні витрати;
- різке збільшення витрат на імпорتنі складники виробництва та на обслуговування боргових зобов'язань в іноземній валюті внаслідок знецінення гривні, що послаблювало стимули до довгострокових інвестиційних проектів.

Дія цих чинників призвела до згортання інвестиційної активності. **У 2009 р. обсяг інвестицій в основний капітал знизився порівняно з 2008 р. на 41,5 %.** Зміна інвестиційної динаміки тісно корелювала з тенденціями розвитку видів діяльності. Так, з-поміж галузей реального сектору економіки найбільше зниження обсягів інвестицій відбулося в будівництві (на 62,2 %), переробній промисловості (на 35,3 %), на транспорті (на 33,3 %). Суттєво також зменшилося інвестування у посередницьких видах діяльності – сфері нерухомості (на 52,8 %), фінансовій діяльності (на 35,4 %), торгівлі (на 48,3 %). Скоротилися (на 50,2 %) інвестиції і в сільському господарстві, яке продовжувало демонструвати позитивну динаміку виробництва. У промисловості найбільш негативна динаміка інвестицій в основний капітал була зафіксована в галузях із тривалим технологічним циклом, що попередніми роками були рушіями інвестиційної активності, зокрема в металургії (обсяги інвестицій зменшилися на 42,6 %), машинобудуванні (48 %), у виробництві неметалевої мінеральної продукції (39,5 %).

³⁰*Ризики економічної депресії та потенціал післякризового відновлення економіки України / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]. – К. : НІСД, 2009. – С. 17-18.*

У період кризи суттєво скоротилося державне інвестування економіки. Обсяг капітальних видатків у Зведеному бюджеті України 2009 р. порівняно з попереднім бюджетним періодом зменшився вчетверо – на 30,8 млрд грн. Як результат, частка капітальних видатків бюджету, що є критично низьким показником. Для прикладу, в країнах Центрально-Східної Європи цей показник складає близько 20–25 %. Таким чином, бюджет був повністю використаний на задоволення поточних потреб, проте не задіяний для вирішення структурних та інвестиційних проблем економічного зростання³¹.

Кризові явища у світових процесах руху інвестицій відобразилися й на залученні іноземних інвестицій в економіку України. Зменшення темпів приросту ПІП розпочалося у 2008 р. (обсяг залучених ПІП становив 6,1 млрд дол. США, що на 23,5 % менше попереднього року) і тривало в 2009 р. (річний приріст ПІП становив лише 4,4 млрд дол. США, зменшившись на 27 %). При цьому найбільше скорочення обсягів іноземних інвестицій у 2009 р. порівняно з попереднім роком відбулося в аграрній сфері (на 76,4 %), будівництві (на 34,4 %), а також у посередницьких видах діяльності: фінансовій діяльності (на 20,7 %), операціях із нерухомістю (на 49,9 %), торгівлі (на 16,8 %). Водночас традиційно привабливі для іноземного інвестування галузі промисловості (харчова, хімічна й нафтохімічна, машинобудування) демонстрували приріст ПІП. Після різкого відпливу інвестиційних ресурсів із металургії, зумовленого падінням цін на метали на світовому ринку, у 2009 р. приріст інвестицій в цю галузь відновився. Тож основною тенденцією кризового періоду було переорієнтування іноземних інвестиційних потоків із посередницької сфери у реальний сектор, проте зацікавленість інвесторів викликали переважно низькотехнологічні виробництва³².

Поступовий вихід світової економіки із кризи, відновлення попиту на закордонних ринках вітчизняної експортної продукції, стабілізація міжнародних фінансових ринків разом з активним запровадженням антикризових заходів усередині країни та відновленням стабільності у вітчизняній фінансовій сфері сприяли припиненню економічного спаду та поступовому виходу економіки зі стану депресії. Водночас у 2010 р. тривала рецесія інвестицій в основний капітал (їх обсяг змен-

³¹ *Економіка України на шляху від депресії до зростання: джерела, важелі, інструменти* / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]. – К. : НІСД, 2010. – С. 18.

³² *Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку* : монографія / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. – К. : НІСД, 2010. – 528 с.

шився на 0,6 % порівняно з 2009 р.) Стагнаційні тенденції інвестиційної діяльності обумовлені її спадом у переробній промисловості (на 13,4 %), торгівлі (25,2 %), будівництві (17,8 %), фінансовій діяльності (21,3 %). Основними джерелами інвестиційної активності в економіці у 2010 р. стали сфера операцій із нерухомим майном (приріст складав 32,2 %), сільське господарство (16,5 %), сектор суспільних послуг (державне управління, охорона здоров'я та освіта) (23,6 %). Зберігалися також обсяги інвестицій в основний капітал на рівні попереднього року у сфері транспорту і зв'язку. З-поміж галузей промисловості активізацію інвестиційних проєктів продемонстрували легка промисловість, де обсяг інвестицій в основний капітал збільшився на 21,4 %, хімічна й нафтохімічна промисловість (38,3 %), машинобудування (12 %). При цьому продовжувався спад інвестування в капіталомістких галузях промисловості – виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції (на 38,2 %), металургійному виробництві (31,9 %), також тривала інвестиційна стагнація в харчовій промисловості (спад складав 29,3 %) (рис. 14).

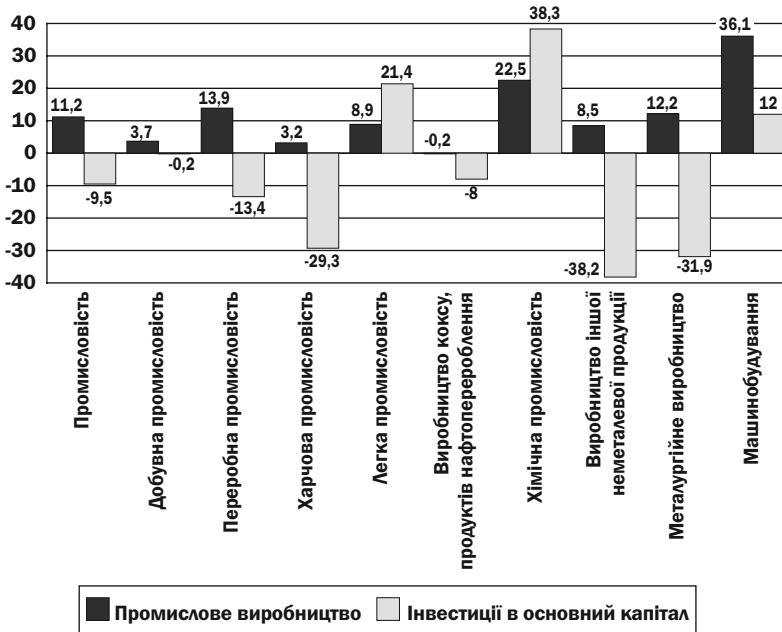

Рис. 14. Динаміка виробництва та інвестицій в основний капітал у промисловості України у 2010 р., %

Традиційними для України джерелами формування інвестицій в основний капітал є власні кошти підприємств, частка яких у структурі інвестування у докризовий період коливалася в межах 56-57 %, та кредити банків, частка яких збільшувалася (у 2007 р. – до 16,6 %). Проте зростаючі обсяги споживчого кредитування з боку вітчизняних банків у цей період не створювали стимулів для розвитку вітчизняної економіки, підтримуючи імпорт, оскільки значна частина кредитних коштів була спрямована на купівлю товарів тривалого використання іноземного виробництва.

Кризові явища 2008-2009 рр. зумовили значне звуження доступу до кредитних ресурсів і, як наслідок, скорочення частки кредитів банків та інших позик серед джерел фінансування інвестицій в основний капітал. **Значне зростання частки власних коштів до 63,3 % у 2009 р. свідчить про відсутність у країні дієвих механізмів зовнішнього фінансування інвестиційних проектів, які могли б стати рушієм технологічного оновлення економіки. Відновлення економічного зростання 2010 р. сприяло відновленню фактично докризової структури джерел фінансування інвестиційної діяльності в країні.** Зміни пов'язані зі зростанням частки державного бюджету внаслідок активних капіталовкладень держави в інфраструктурні об'єкти для проведення Євро-2012, а також значним збільшенням частки коштів населення на індивідуальне житлове будівництво (з 3,6 % у 2009 р. до 10,7 % у 2010 р.)

Показовим проявом структурних вад економіки України є динаміка прямих іноземних інвестицій. Річний приріст ПІІ в 2010 р. становив 4655 млн дол. США з урахуванням переоцінки, втрат і курсової різниці, що на 5,5 % перевищує обсяги попереднього року. Проте галузевий розподіл ПІІ показує, що в колі інтересів іноземних інвесторів залишаються сфери економічної діяльності зі швидким обігом капіталу та найбільшою віддачею. При цьому лівова частка ПІІ (2,6 млрд дол. США, або 56 % загального обсягу залучених ПІІ за рік) була спрямована у фінансовий сектор, що було обумовлено необхідністю рекапіталізації дочірніх банків материнськими банківськими групами, підтримки ліквідності банківського сектору. Зростали обсяги надходжень ПІІ у сферу торгівлі (на 447,9 млн дол. США, або 9,6 %), операції з нерухомим майном (485,6 млн дол. США, або 10,4 %) та експорторієнтовані галузі промисловості – хімічну й нафтохімічну (115,3 млн дол. США, або 2,5 %), металургію (383,3 млн дол. США, або 8,2 %).

Загалом приріст ПІІ в промисловості становив 766,2 млн дол. США, що на 21,0 % менше за показник 2009 р. Падіння припливу іноземного капіталу порівняно з попереднім роком відбувалося майже у всіх галузях переробної промисловості (крім металургії). Підприємствами хар-

чової промисловості залучено 30,3 млн дол. США (на 80 % менше, ніж попереднього року), деревообробної – 11,2 млн дол. США (51,9 %), хімічної та нафтохімічної – 115,3 млн дол. США (54,9 %), у виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції – 11,4 млн дол. США (92,2 %), машинобудування – 26,4 млн дол. США (65,8 %). Відбулося вилучення ПІІ в легкій промисловості у розмірі 1,6 млн дол. США, целюлозно-паперовій – 4,3 млн дол. США. Водночас продовжували зменшуватися обсяги іноземного інвестування в будівельну галузь: 2010 р. приріст ПІІ в цей вид економічної діяльності скоротився понад удвічі. Навіть підвищення бюджетного фінансування інфраструктурних проектів у межах Євро-2012 у цей період не змогло стати позитивним сигналом для іноземних інвесторів інвестувати в будівельну галузь.

Основними чинниками пожвавлення інвестиційної діяльності в окремих видах економічної діяльності в 2010 р., які переважно не перетворилися на рушій цього процесу, а виконували більше функцію стримування від подальшого падіння, були такі:

- збільшення обсягів інвестування підприємствами із власних джерел унаслідок поліпшення їх фінансового стану;
- зростання доходів населення, що сприяло залученню коштів у індивідуальне житлове будівництво (10,7 % від загального обсягу капітальних інвестицій);
- сприятлива кон'юнктура на зовнішніх сировинних ринках, що сприяло зростанню виробництва та експорту в низькотехнологічних і сировинних галузях, стимулювало відновлення залучення ПІІ підприємствами металургійної та добувної галузей промисловості;
- підвищення привабливості акціонерного капіталу внаслідок зниження вартості українських активів під впливом фінансово-економічної кризи (інвестиції в акціонерний капітал у 2010 р. склали 54,3 % від загального обсягу залучених ПІІ у цьому періоді);
- необхідність підтримки ліквідності іноземними фінансовими організаціями своїх дочірніх установ;
- зростання державного інвестування (6,3 % обсягу капітальних інвестицій).

Водночас посткризовий період характеризується продовженням дії низки обмежувальних чинників для інвестиційних процесів, з-поміж яких такі:

- високі інвестиційні ризики, насамперед через недосконалість інституційного середовища інвестиційної діяльності;
- несприятливий бізнес-клімат (попри здійснені кроки в реформуванні регуляторної системи);

- відсутність адекватної політики залучення іноземних інвестицій в умовах загострення конкуренції на міжнародних ринках капіталів;

- невисока довгострокова дохідність залученого капіталу в галузі реального сектору порівняно з фінансовою діяльністю, торгівлею тощо.

У 2011 р. продовжилася стабілізація економічної ситуації у країні, яка разом із реформуванням податкової та бюджетної систем і запровадженням нових інструментів проектного інвестування, механізму державно-приватного партнерства активізувала діяльність інвесторів. За січень-вересень 2011 р. підприємствами й організаціями за рахунок усіх джерел фінансування вкладено 143,2 млрд грн капітальних інвестицій (без ПДВ). Приріст обсягу інвестицій в основний капітал за цей період у порівнянних цінах складав 21,2 % до січня-вересня 2010 р. Проте варто підкреслити, що такі темпи зростання значною мірою обумовлені низькою базою порівняння, що не дозволяє говорити про наявність достатнього інвестиційного ресурсу для модернізації економіки.

Слід відзначити продовження тенденції щодо переорієнтації інвестицій в основний капітал із фінансової сфери у виробничу. Проте зростання інвестицій у промисловості відбувалося переважно за рахунок добувної промисловості (зростання на 42,4 % до відповідного періоду попереднього року) та виробництва і розподілення електроенергії, газу й води (на 104,9 %). Завершальна фаза підготовки об'єктів до Євро-2012 зумовила активізацію інвестицій у будівництві (приріст 19,2 %), сфері діяльності готелів (190,6 %).

У 2011 р. темпи нарощування іноземного інвестування прискорилися, зокрема за три квартали 2011 р. надійшло 3680,3 млн дол. США ПІІ, що на 44,5 % більше, ніж за відповідний період попереднього року. Водночас структуру іноземного інвестування в Україну складно назвати ефективною для подолання структурних деформацій економіки країни. Традиційно привабливими для іноземного капіталу залишаються фінансово-посередницькі види діяльності та енергоємні сфери виробництва. Із загального обсягу 3,7 млрд дол. США ПІІ, що надійшли у січні-вересні 2011 р., найбільше інвестицій (29,6 %) спрямовано у сферу фінансової діяльності, в той час як частка промисловості складала 27,1 %. При цьому третина обсягу ПІІ у промисловість надійшла у сферу виробництва та розподілення електроенергії, газу й води.

3.2. Аналіз інноваційних процесів

У сучасній конкурентоспроможній економіці інноваційний чинник стає вирішальною умовою її стійкого економічного розвитку на середньострокову і тривалу перспективу. В більшості провідних країн

світу інновації є одним з основних чинників, що впливають на структурні перетворення в економіці, дозволяють сформуванню нову якість економічної системи і забезпечити конкурентоспроможність економіки. Проте в Україні інноваційний розвиток не став однією з головних характеристик зростання національної економіки. Внесок високих технологій у вітчизняний економічний розвиток складає лише 0,7 %³³. Інноваційні процеси в Україні мають нестійкий характер за відсутності чітких довгострокових стимулів для інноваційної діяльності. Наявність відносно високого інноваційного потенціалу економіки нівелюється суттєвими вадами в реалізації механізмів інноваційного розвитку економіки, підтвердженням чого є низькі позиції України у світових рейтингах за показниками ефективності інноваційного розвитку³⁴.

Сучасний стан інноваційної діяльності в Україні характеризується **збереженням низького рівня інноваційної активності промислових підприємств**. За часткою підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, Україна суттєво поступається розвиненим країнам³⁵. В Україні інноваціями у 2010 р. займалося кожне сьоме (13,8 %), а безпосередньо впроваджувало інновації у своїй діяльності лише кожне дев'яте (11,5 %) підприємство (рис. 15). Різке зменшення кількості інноваційно активних підприємств у 2003–2005 рр. є об'єктивним критерієм умов інноваційної діяльності в Україні. Подальше їх зростання було незначним, залишаючись на рівні, який не дозволяв суттєво впливати на формування основних параметрів конкурентоспроможності економіки країни. Найбільша частка інноваційно активних підприємств у 2010 р. була сконцентрована у переробній промисловості (15,0 %) – у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (33,3 %), машинобудуванні (22,2 %), хімічній і нафтохімічній промисловості (19,9 %), металургійному виробництві (14,4 %), харчовій промисловості (14,3 %). У сфері виробництва та розподілення електроенергії, газу й води у 2010 р. частка таких підприємств складала 11,8 %, у добувній промисловості – 6,5 %.

³³ *Огляд* актуальної наукової дискусії про перспективи розвитку світу в цілому та України як його частини / Інститут демографічних та соціальних досліджень НАН України, Києво-Могилянська Бізнес-Школа, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка. – К., 2008. – С. 28.

³⁴ *В рейтингу* Світового економічного форуму за критерієм «інноваційні чинники» Україна посідала 63 позицію серед 139 країн. Див.: *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. – Geneva: World Economic Forum, 2010.

³⁵ Частка підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, у 2008 р. складала в ЄС 51,6 %, у Німеччині – 79,9 %, Люксембурзі – 64,7 %, Бельгії – 58,1 %, Португалії – 57,8 %, це у 4–6 разів більше, ніж в Україні. Зазначений показник в Україні був удвічі нижчим, ніж у найменш інноваційно активних країнах ЄС: Латвії (24,3 %), Польщі (27,9 %), Угорщині (28,9 %), Литві (30,3 %), Болгарії (30,8 %).

Рис. 15. Інноваційна активність промислових підприємств у 2000–2010 рр.

При цьому частка підприємств, що випускають високотехнологічну продукцію, складає лише 4,5 % від загальної кількості підприємств України.

Як наслідок, **результативність інноваційного процесу в промисловості України поступово знижується** і в частині створення інноваційної продукції, і щодо продукування нових технологічних рішень. Так, у 2010 р. у промисловості було освоєно виробництво 2408 нових видів інноваційної продукції, що втричі нижче за показник навіть 2003 р. (рис. 16). Негативна тенденція зменшення частки інноваційної продукції, що чітко прослідковується впродовж кризових років, характерна і посткризовому періоду. У структурі всього промислового виробництва частка інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої продукції в промисловості протягом 2007–2010 рр. знизилася з 6,7 до 3,8 %, досягнувши найнижчого рівня за останні десять років.

Починаючи з 2007 р., відбувається скорочення інноваційного складника у виробництві майже всіх галузей промисловості, причому кризові тенденції 2009–2010 рр. суттєво прискорили цей процес (рис. 17).

Найвагомішою є частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції в машинобудуванні (у 2010 р. – 10,5 %), виробництві коксу, продуктів нафтоперероблення (9,1 %), металургії та виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції (по 3,7 %), целюлозно-паперовому виробництві (5,1 %).

Рис. 16. Упровадження інновацій на промислових підприємствах у 2000–2010 рр.

Водночас найбільше знизилася інноваційність виробництва таких галузей, як харчова, легка, деревообробна, целюлозно-паперова, хімічна й нафтохімічна, машинобудування, що свідчить про формування підґрунтя для зниження конкурентоспроможності продукції цих галузей на тривалу перспективу, що своєю чергою формує суттєві ризики для стабільності розвитку промисловості України.

Галузева структура реалізованої інноваційної продукції є нестійкою і часто зазнає негативних змін у напрямі погіршення її технологічного складника. У передкризові роки динаміка реалізованої інноваційної продукції характеризувалася негативною тенденцією зменшення питомої ваги машинобудування. Якщо у 2004 р. його частка складала 44,6 %, то до 2006 р. вона знизилася більше ніж на третину – до

28,4 %. Водночас у 3,3 разу зростає частка металургійної галузі (із 7,8 до 25,6 %). Надалі ці дві галузі стали основними суб'єктами інноваційного виробництва (їхні частки у структурі виробництва інноваційної промислової продукції 2008 р. склали відповідно 38,9 і 35,5 %). Крім них, найбільшими виробниками інноваційної продукції у 2008 р. були також хімічна й нафтохімічна промисловість (5,6 %) і харчова промисловість (9,9 %). Проте для відтворення вітчизняної промисловості на інноваційній основі цього недостатньо, оскільки майже дві третини інноваційної продукції в економіці України створюють виробництва третього і четвертого технологічних укладів.

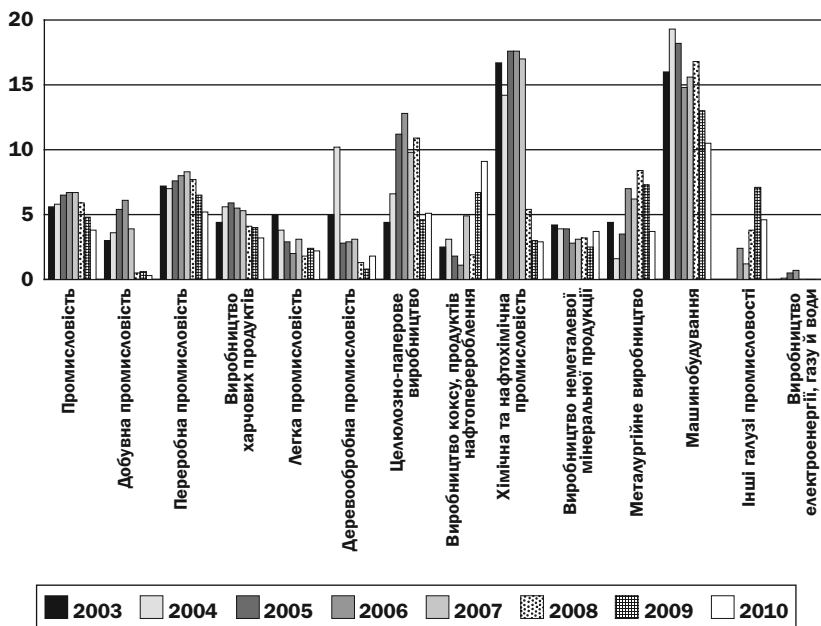

Рис. 17. Частка інноваційної продукції у структурі виробництва галузей промисловості України в 2003–2010 рр., %

Економічна криза суттєво вплинула на галузевий розподіл інноваційної продукції, зумовивши скорочення її обсягів насамперед в основних галузях-виробниках. Як наслідок, у 2009-2010 рр. у структурі виробництва інноваційної продукції зменшилися частки машинобудування (до

32,0 %) і металургії (21,5 %) за рахунок підвищення часток харчової промисловості й виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення.

Окреслені зміни свідчать, що інноваційний чинник не набуває ознак рушія промислового виробництва в Україні, а його активізація у певні періоди визначається загальною динамікою в промисловості. По суті, існуюча модель економіки дозволяє в періоди активного економічного поживавлення певним чином сприяти виробництву інноваційної продукції, а її вади щодо реалізації інноваційного потенціалу зумовлені не настанням кризових явищ в економіці, а мають системний характер, спричиняючи значні втрати в умовах економічної нестабільності та спаду.

Тенденції динаміки інноваційної діяльності в економіці України зумовлені значною мірою **неефективністю механізмів інвестиційного насичення інноваційних процесів**, зокрема такими, як:

1. Нестійкість динаміки витрат на інноваційну діяльність. У цілому протягом останніх десяти років спостерігається циклічний характер динаміки фінансування інноваційних витрат зі значними коливаннями (рис. 18). Значною мірою це пояснюється тим, що основну масу інноваційних витрат здійснюють одні й ті самі підприємства, покладаючись переважно на власні ресурси. Їх акумуляція потребує часу, а отже, залежить від основної операційної діяльності підприємства, її прибутковості.

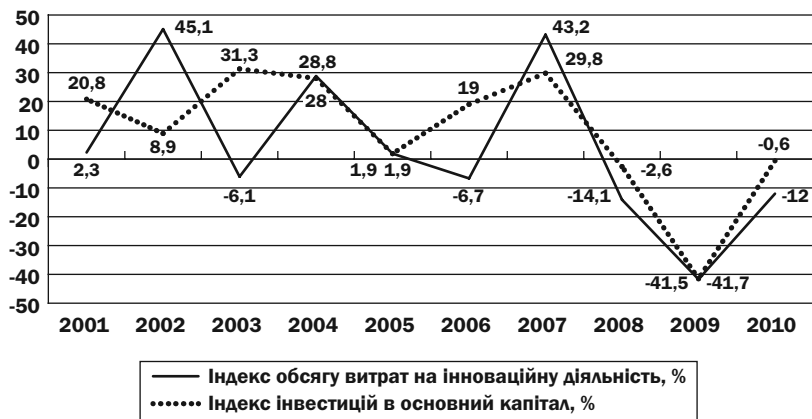

Рис. 18. Динаміка інвестицій в основний капітал і витрат на інноваційну діяльність у промисловості України у 2001–2010 рр., %³⁶

³⁶Скориговані на показник дефлятора ВВП.

Крім того, підприємство фактично самостійно несе ризики інноваційних проєктів. У 2007 р. загальний обсяг витрат на інноваційну діяльність сягнув рівня 10821,0 млн грн і збільшився порівняно з попереднім роком у реальному вимірі на 43,2 %. Але значному зростанню інноваційних витрат цього року передували два роки різкого падіння їх динаміки в 2005-2006 рр. Подальше номінальне зростання витрат у 2008 р. було недостатнім навіть для утримання фінансування інноваційної діяльності на рівні попереднього року (в реальному вимірі скорочення складало 14,1 %). Залишкова дія наслідків фінансово-економічної кризи, побоювання інвесторів щодо настання другої хвилі кризи обумовили повільні темпи зростання обсягів інноваційних витрат у 2010 р., які порівняно з попереднім роком номінально збільшилися лише на 95,6 млн грн, тоді як у реальному вимірі зафіксовано зниження на рівні 12 %.

2. Орієнтація на забезпечення інноваційних витрат за рахунок власних фінансових ресурсів. Протягом 2000–2007 рр. частка власних коштів підприємств у загальній структурі фінансування інноваційної діяльності складала не менше 70 %. А отже, коли фінансування інновацій залежить головним чином від рівня поточної прибутковості підприємства, інноваційні витрати підпорядковуються логіці традиційної діяльності підприємства. Несучи більшу частину ризиків, пов'язаних з інноваційною діяльністю, підприємство не обиратиме її в якості традиційної для нього діяльності. У такій ситуації лише окремі підприємства спроможні досягти значного зростання прибутків від реалізації інноваційних проєктів, що не дозволяє забезпечити перехід до інноваційного зростання національної економіки в цілому.

Подібна логіка стосується й участі банків у фінансуванні інноваційної діяльності підприємств. За відсутності спеціальних стимулів для банківського сектору, останній розглядає умови надання кредитування для інноваційних проєктів нарівні з неінноваційними видами діяльності, тобто лише незначною мірою поділяючи з підприємством фінансові ризики інноваційної діяльності.

Важливо підкреслити, що скорочення частки власних ресурсів у структурі джерел фінансування інноваційної діяльності в роки кризи й економічної депресії (2008-2009 рр.) до рівня 60–65 % зумовлене загальним зниженням прибутків підприємств, а не суттєвим погравленням інвестування з боку інших суб'єктів, а отже, не дає підстав стверджувати про позитивні зміни в цих процесах. При цьому значне збільшення участі кредитних ресурсів у фінансуванні цієї діяльності в 2008 р. в умовах відсутності дієвих механізмів страхування створили в умовах кризи фінансові проблеми для компаній, що їх залучали. Імовірно, ці чинники в умовах загального падіння вартості вітчизня-

них активів сприяли посиленню зацікавленості щодо фінансування інноваційного виробництва в Україні іноземних інвесторів, частка яких зросла у 2010 р. до 30 %. Одночасно частка власних ресурсів знизилася до 59,3 %. При цьому в 2010 р. понад 70 % інноваційно активних підприємств здійснювали нововведення за власні кошти.

3. Зниження інноваційної ефективності інвестицій в основний капітал³⁷. Інноваційна ефективність інвестицій є найвищою для машинобудування, хімічної та нафтохімічної промисловості (рис. 19). Саме ці галузі мають потенціал для забезпечення інноваційного зростання та модернізації промисловості України, генеруючи прогресивні структурні зрушення і в суміжних галузях. Так, у машинобудуванні кожна гривня інвестицій у 2007 р. забезпечувала створення 2,5 грн доходу від реалізації інноваційної продукції, у хімічній і нафтохімічній промисловості – 1,7 грн. Проте розвиток інвестиційних процесів 2004–2007 рр. супроводжувався зниженням рівня інноваційної ефективності інвестицій майже у всіх галузях промисловості. У період економічної кризи хімічна промисловість суттєво знизила значимість інвестиційної діяльності для інноваційного розвитку, про що свідчить спад інноваційної ефективності інвестицій у 2008–2010 рр. до рівня 0,22–0,5 грн. Розгортання депресивних тенденцій в економіці призвело також до зниження цього показника в інших галузях, зокрема машинобудуванні, харчовій промисловості. Лише в низько- й середньотехнологічних галузях (виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення, металургійному виробництві) зафіксовано підвищення ефективності інвестицій з погляду забезпечення приросту інноваційної продукції, що пояснюється збереженням саме такого складника сукупного попиту, передусім зовнішнього, на продукцію промисловості.

Разом з тим високі показники інноваційної ефективності інвестицій у машинобудуванні ще не дають підстав стверджувати про створення достатніх сприятливих умов для інноваційного зростання галузі. За наявності кількаразової диспропорції між часткою інвестицій в основний капітал, вкладених у цю галузь, і часткою витрат на фінансування інноваційної діяльності справедливим є висновок про те, що інноваційний процес у машинобудуванні забезпечується переважно за рахунок експлуатації старої технологічної бази. Подібна ситуація склалася й у хімічній промисловості.

Таким чином, економічне зростання в Україні не супроводжується оновленням промисловості на інноваційній основі, що є свідченням

³⁷Показник інноваційної ефективності інвестицій розраховано як відношення обсягів реалізації інноваційної промислової продукції галузі до обсягів сформованих і залучених нею інвестицій в основний капітал.

неефективності реалізації інвестиційного потенціалу країни. Це формує високі ризики для стабільності економічного зростання вітчизняної економіки, зміцнення її конкурентоспроможності.

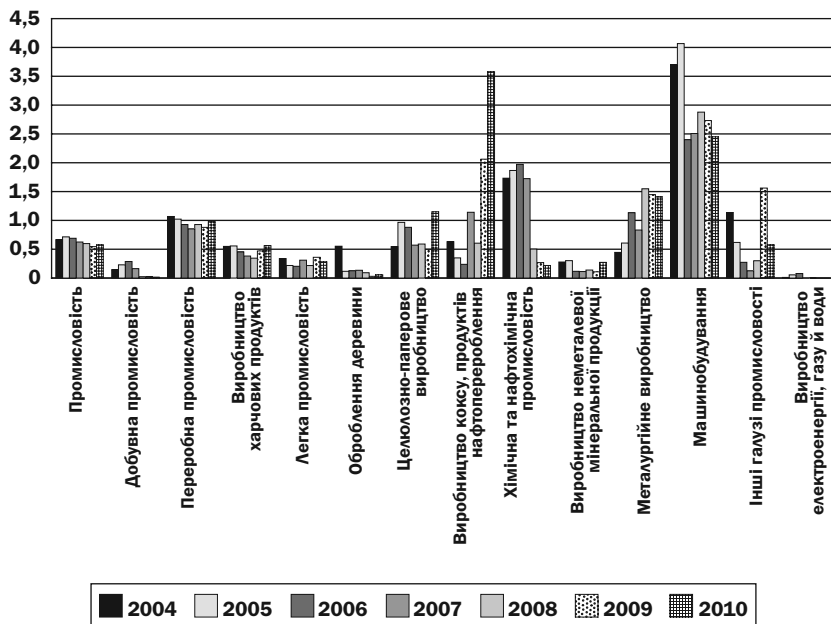

Рис. 19. Інноваційна ефективність інвестицій у промисловості у 2004–2010 рр., грн

3.3. Ефективність функціонування технопарків як механізму стимулювання інвестиційної та інноваційної активності

Використання спеціальних правових режимів економічної діяльності (СПРЕД) стало важливим і дієвим інструментом стимулювання економічної активності в багатьох країнах світу. Вони сформували підґрунтя для залучення інвестицій, зростання промислового виробництва, розвитку інноваційно активних підприємств. Системна й узгоджена політика щодо їх розвитку дозволила багатьом країнам трансформувати структурні параметри економічного зростання, підвищити конкурентоспроможність продукції та регіонів країни.

Проте в Україні запровадження низки територіально-організаційних механізмів стимулювання економічної діяльності не мало значного впливу на структурні показники економічного зростання, мало переважно локальний ефект щодо впливу на інвестиційні й інноваційні процеси у вітчизняній економіці. Такий висновок значною мірою обумовлюється не власне недовістю таких форм СПРЕД, як спеціальні економічні зони, території пріоритетного розвитку, технопарки, а несистемністю політики щодо їх розвитку, неефективністю сформованих механізмів їх функціонування, відносною гнучкістю контролю за діяльністю підприємств, що реалізують проекти на таких територіях. Унаслідок цього вказані режими економічної діяльності не стали чинниками формування структурних зрушень в економіці України.

Становленню й розвитку СПРЕД сприяла низка податкових пільг та організаційних заходів підтримки для підприємств, зареєстрованих у СЕЗ, територіях пріоритетного розвитку, технопарках. При цьому спрощення ведення економічної діяльності внаслідок полегшення податкових умов стало основним чинником залучення підприємств до створення виробничих та інноваційних проектів у СПРЕД. Загалом з 01.04.2005 р. по 01.01.2011 р. суб'єктами господарювання СПРЕД було отримано податкові пільги на суму 608,5 млн грн (у СЕЗ – 469,5 млн грн, територіях пріоритетного розвитку – 37,4 млн грн, технопарках – 101,6 млн грн)³⁸.

Зокрема діяльність технологічних парків фінансувалася за рахунок коштів, отриманих від реалізації інноваційних проектів і цільових субсидій на реалізацію проектів технологічних парків у вигляді податку на прибуток, що зараховувався на спеціальний рахунок виконавців проектів і керівного органу технопарку з подальшим вкладанням їх у виробничий процес, звільнення від ввізного мита при ввезенні в Україну нового устаткування, обладнання та комплектуючих, що не виробляються в Україні, а також надання податкового векселя щодо сплати податку на додану вартість терміном до 720 днів. Така підтримка використовувалася для залучення інвестицій, сприяла розширенню інноваційної діяльності технопарків. Це дозволяло отримати визначену суму коштів для реалізації інноваційних проектів майже без навантаження на витратну частину бюджету. У випадку технопарків пряма державна допомога надавалася також для часткової компенсації відсотків за кредитами. Для отримання державної допомоги всі проекти технопарків проходять складну процедуру відбору на відповідність законодавчо затвердженим стратегічним довго- і середньостроковим напрямам інноваційної діяльності.

³⁸ Дані Державного комітету статистики України, Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації.

Формування мережі технопарків в Україні розпочалося у 2000 р. і на початок 2011 р. їх зареєстровано 12. За 11 років діяльності загальний обсяг реалізованої інноваційної продукції проектів технологічних парків становив понад 15 млрд грн. У 2010 р. технологічними парками виконувалося 16 проектів, загальний обсяг реалізованої інноваційної продукції становив 454,9 млн грн.

За понад десятирічну історію функціонування технопарків в Україні у межах встановленого законом спеціального режиму інноваційної діяльності загальний обсяг державної допомоги їм становив 762,0 млн грн, з яких 697,1 млн грн надійшли у вигляді непрямой державної допомоги³⁹. Позитивні наслідки функціонування технопарків проявилися в таких показниках:

- залучення в інноваційну сферу інвестицій, обсяг яких в 1999–2009 рр. становив 529,8 млн грн;

- створення нових робочих місць. В Україні завдяки діяльності технопарків було створено 3529 робочих місць, тобто держава заощадила 247,0 млн грн на створенні нових робочих місць з урахуванням вартості створення одного робочого місця в науковій сфері 70 тис. грн⁴⁰;

- реалізація інноваційних проектів у сфері новітніх технологій, що належать до VI технологічного укладу⁴¹;

- реалізація інноваційної продукції. В Україні суб'єктами господарювання в технопарках створено інноваційної продукції на суму 7760 млн грн, що дозволило досягти значного показника економічної ефективності інноваційної діяльності (1 грн державної допомоги супроводжувалася створенням інноваційної продукції у середньому на рівні 10,5 грн⁴²);

³⁹Кошти у вигляді пільг зі сплати податків перераховуються на спеціальні рахунки технологічних парків, їх учасників і спільних підприємств, що виконують проекти технологічних парків і спрямовуються виключно на реалізацію інноваційних проектів.

⁴⁰*Про затвердження* Нормативів вартості створення одного робочого місця в різних галузях економіки: наказ Державного комітету України з будівництва та архітектури від 19.07.2002 р. № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0628-02>

⁴¹Зокрема, вперше у світі почали здійснювати зварювання живих м'яких тканин людини і на сьогодні в Україні успішно прооперовано понад 60 тис. хворих, а американські фахівці назвали цей проект «проривом у хірургії XXI століття».

⁴²У Китаї на 1 юань, вкладений державою в технопарки, припадає 6 юанів інноваційної продукції. У проектах російських наукоградів цей показник становить 10 рублів. У США заплановано забезпечити повернення до бюджету 2 доларів з кожного долара, вкладеного в інновацію. Див. : *Мазур, О. А.* Економіко-статистичний огляд діяльності Технологічного парку «ІЕЗ ім. Є. О. Патона» у 2000–2010 рр. / О. А. Мазур, С. В. Пустьвойт, Л. Б. Любовна [та ін.]. – К., 2010. – С. 7.

Таблиця 1

Результати діяльності технопарків в Україні у 2000–2009 рр.

	Період стабільності			Період зміни законодавства							2000–2009
	2000–2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009		
Кількість діючих технопарків, од.	4	6	8	8	8	8	8	8	8	8	–
Кількість прийнятих нових проектів, од.	60	29	11	8	0	0	2	6	4	120	
Кількість проектів, що реалізуються, од.	29	52	55	53	51	31	13	11	13	–	
Обсяг залучених інвестицій, млн грн	0,5	0	319,8	128,7	11,1	8,2	5,9	31,1	24,5	529,8	
Загальний обсяг реалізованої інноваційної продукції, млн грн	177,0	617,8	1284,5	1787,5	1600,0	1100,0	870,0	851,5	341,7	7760,0	
Частка технопарків у обсягах реалізованої інноваційної продукції в Україні, %	0,5	1,1	4,9	10,0	9,5	8,1	6,2	6,7	1,6	2,9	
Загальний обсяг реалізованої інноваційної продукції у розрахунку на 1 грн державної допомоги, грн	4,3	6,9	7,0	7,3	–	–	–	–	–	–	
Кількість створених нових робочих місць, од.	314	592	669	782	399	166	197	222	188	3529	
Обсяг платежів до бюджетів і цільових фондів, млн грн	7,3	37,2	91,0	116,5	148,6	230,0	209,2	66,2	37,6	943,6	

Примітка: складено й розраховано на основі даних Міністерства освіти і науки України та Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації.

- зниження потреби в імпорті сировини в окремих виробництвах (зокрема, дуплекс-процес випуску високоякісних зварювальних флюсів дозволив на 50 % замінити дефіцитну імпортну сировину шлаковими відходами металургії, а 70 % продукції експортувалося;
- зниження енергетичних і ресурсних витрат виробництва (виробництво збагаченої залізородної сировини із вмістом у концентрації заліза до 70 замість 63 % значно знизило енерговитрати технологічного процесу в металургії);
- поліпшення структури експорту і зміцнення експортного потенціалу (зокрема 75 % сучасного енергозберігаючого устаткування для дугового зварювання експортується, машини для контактного зварювання високоміцних рейок швидкісних залізниць посідають лідируючі позиції на світовому ринку);
- сплата коштів до бюджетів і державних цільових фондів. Обсяг платежів до бюджетів і цільових фондів у 2000–2009 рр. від суб'єктів технопарків досягнув 943,6 млн грн;
- створення стабільно діючих виробництв, які в подальшому після закінчення п'ятирічного терміну дії спеціального режиму інноваційної діяльності продовжували випуск конкурентоспроможної продукції (за підрахунками експертів, лише в межах Технопарку «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона» за період 2005–2009 рр. у такий спосіб було реалізовано інноваційної продукції на суму 6,0 млрд грн і сплачено до бюджету й позабюджетних та інших фондів близько 2,1 млрд грн⁴³).

Аналіз основних показників діяльності технопарків з урахуванням застосування чинних форм і обсягів державної допомоги свідчить, що вирішальну роль у досягненні позитивних результатів діяльності технопарків відігравали саме заходи стосовно надання непрямої державної допомоги.

Зміна умов функціонування технопарків, пов'язана зі скасуванням переважної частини заходів підтримки, призвела до зниження показників їх діяльності. Реалізація більшості інвестиційних проектів припинилася, а показники соціально-економічної діяльності пішли на спад. Так, у 2005 р. технопарки залучили лише 11,1 млн грн інвестицій порівняно з 128,7 млн грн роком раніше. Починаючи з 2005 р., обсяги випуску інноваційної продукції, виробленої підприємствами в технопарках у межах спеціального режиму економічної діяльності, загрозливо знижувалися.

⁴³Мазур, О. А. Технологічні парки України 2000–2009 рр. / О. А. Мазур, В. С. Шовкалюк. – К.: Прок-Бизнес, 2009. – С. 15.

Основними чинниками погіршення показників діяльності технопарків в Україні стали постійна зміна законодавства стосовно спеціального режиму інноваційної діяльності, а також різке скорочення державної підтримки проектів технопарків. Зокрема, не було забезпечено виконання низки положень щодо надання задекларованої державної допомоги технопаркам: пріоритетності в залученні іноземних кредитів під державні гарантії та коштів Державного інноваційного фонду⁴⁴; повного або часткового безвідсоткового кредитування, а повна (часткова) компенсація відсотків здійснювалася лише у 2007-2008 рр.; пільги зі сплати ПДВ податковим векселем при імпорті нового устаткування, обладнання та комплектуючих (у 2008–2010 рр.) Неодноразово здійснювалося блокування дії низки видів державної допомоги технопаркам – надання пільги зі сплати ПДВ і ввізного мита у випадку ввезення на митну територію України обладнання, аналогічного тому, що виробляється вітчизняними підприємствами, та у випадку ввезення сировини і комплектуючих (з липня 2004 р.), а також сплати ПДВ податковим векселем при імпорті нового обладнання, устаткування та комплектуючих (у 2008–2010 рр.)

Неодноразово змінювався перелік видів державної допомоги технопаркам:

- 31 березня 2005 р. скасовано дію чотирьох видів непрямой державної допомоги (звільнення від сплати податку на прибуток, ПДВ із продажу в Україні, ввізного мита і ПДВ при імпорті сировини, матеріалів, устаткування, обладнання, комплектуючих та інших товарів);

- 2 лютого 2006 р. з переліку заходів підтримки технопарків видалено пріоритетність у залученні іноземних кредитів під державні гарантії, відновлено два з попередньо скасованих непрямих видів державної допомоги (звільнення від сплати податку на прибуток і ввізного мита), також запроваджено два нових (застосування податкового векселя при імпорті нового устаткування, обладнання і комплектуючих, застосування прискореної амортизації задіяних у проекті технологічного парку основних фондів і встановлення щорічної 20-відсоткової норми прискореної амортизації основних фондів груп 3 і 4), а також запроваджено нові види прямої державної допомоги – повне або часткове (до 50 %) безвідсоткове кредитування проектів технологічних парків, компенсацію відсотків, сплачуваних комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам виконавцями проектів технологічних парків;

⁴⁴З 2000 р. його наступника – Української інноваційної компанії, перейменованої у 2007 р. у Державну інноваційну фінансово-кредитну установу.

- 1 січня 2011 р. скасовано звільнення від сплати податку на прибутки і сплату ПДВ податковим векселем при імпорті.

Так, за період 2000–2004 рр., що характеризується відносною стабільністю умов діяльності технопарків, була досягнута позитивна динаміка таких економічних показників, як реалізація інноваційної продукції (зростання в 10,1 разу), частка технопарків у обсягах реалізованої інноваційної продукції (зростання у 20 разів), кількість створених нових робочих місць (зростання у 2,6 разу), обсяги платежів до бюджетів (зростання в 16 разів), показника економічної ефективності державної допомоги (зростання з 4,3 грн до 7,3 грн). У цей час порівняно з періодом 2005–2009 рр. технопарками отримано 74 % державної допомоги, зареєстровано 90 % інноваційних проектів технопарків, залучено 85 % інвестицій, реалізовано 50 % інноваційної продукції із загального обсягу, створено 67 % робочих місць.

Різка скорочення, починаючи з 2005 р., обсягів наданої технопаркам державної допомоги призвело до значного падіння показників їхньої діяльності. Зокрема, обсяг реалізації інноваційної продукції в 2009 р. у 5,2 разу менший за відповідний показник 2004 р., частка технопарків в обсягах реалізованої інноваційної продукції в Україні знизилася в 6,3 разу, кількість створених нових робочих місць – у 4,4 разу, обсяги платежів до бюджетів – у 3,1 разу. У 2005–2006 рр. за рахунок проектів, прийнятих у 2000–2004 рр., була досягнута позитивна динаміка лише за одним показником – платежі до бюджету й державних цільових фондів. Проте з 2007 р. і цей показник різко знизився. Унаслідок залучення інвестицій у діяльність технопарків у попередні періоди обсяги реалізації інноваційної продукції в 2005–2007 рр. були найвищими за весь період діяльності технопарків, а в 2008 р. почали різко знижуватися. Разом з тим саме 2004 р. частка технопарків у обсягах реалізованої інноваційної продукції у промисловості в Україні була найвищою – 10 %, а до 2009 р. знизилася до 1,1 %. Технопарки, створені з 2004 р., в умовах нестабільності законодавства та погіршення умов функціонування технопарків не змогли ефективно розвинути свою діяльність. Як наслідок, у 2010 р. у технопарках не зареєстровано жодного нового проекту.

Нестабільність законодавства України щодо надання визначених форм державної допомоги суб'єктам господарювання СПРЕД і державних гарантій інвесторам завадила розкриттю їх потенціалу, негативно позначилася на більшості показників діяльності, зокрема з 01.04.2005 р. до 01.01.2011 р.:

- припинилася реалізація інвестиційних проектів у СЕЗ «Порт Крим», СЕЗ «Миколаїв» і на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області;

- майже втричі скоротилася кількість суб'єктів господарювання (у СЕЗ – зі 154 до 107, територіях пріоритетного розвитку – із 374 до 78, у технопарках⁴⁵ – із 73 до 18);

- суттєво скоротилася кількість інвестиційних проектів, яка реалізується суб'єктами господарювання (у СЕЗ – зі 161 до 110, у технопарках – із 51 до 15, територіях пріоритетного розвитку – із 441 до 81, головним чином з ініціативи самих інвесторів);

- не зареєстровано жодного нового інвестиційного проекту в СЕЗ і територіях пріоритетного розвитку;

- скоротився передбачений чинними проектами обсяг інвестицій (у СЕЗ – із 3908,3 млн грн до 3069,8 млн грн, територіях пріоритетного розвитку – із 24449,1 млн грн до 9954,7 млн грн).

4. ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПРОВЕДЕННЯ СТРУКТУРНИХ РЕФОРМ

4.1. Нормативно-правове регулювання

З-поміж чинників формування розбалансованої технологічно відсталогої структури економіки України вагоме місце посіло недосконале інституційно-правове забезпечення економічних трансформацій, зокрема:

- відсутність у країні єдиної довгострокової стратегії структурної перебудови із чітко сформованим баченням майбутніх структурних орієнтирів і дієвої науково-технологічної політики;

- недосконале й нестійке нормативно-правове забезпечення економічного розвитку;

- перманентна перебудова механізмів і зміна інструментів регулювання економічних процесів;

- постійна трансформація та незбалансованість системи державних інституцій, відповідальних за проведення реформ;

- відсутність ефективної системи забезпечення виконання норм чинного законодавства.

Нормативно-правові засади політики структурних перетворень включають національну економічну доктрину й закони, що забезпечують її реалізацію. У розвиненій ринковій економіці публічно прийняті економічна доктрина (стратегічні документи) й закони щодо зовнішньої торгівлі, ціноутворення, оподаткування, бюджетної та

⁴⁵Виконавці проектів технопарків.

кредитно-грошової політики, стратегічного і програмно-цільового планування сукупно становлять законодавчу матрицю структурних перетворень.

В Україні пошук власної моделі структурної перебудови економіки триває досить давно. У 90-х роках ХХ ст. було розроблено кілька проектів концептуальних і програмних документів. Зокрема, у проекті Програми структурної перебудови економіки України на середньостроковий період 1999–2003 рр., розробленому Міністерством економіки у 1998 р., було визначено такі пріоритети: підвищення конкурентоспроможності виробництва, збільшення експортного потенціалу держави; посилення соціальної орієнтації економіки, освоєння нових конкурентоспроможних товарів народного споживання; реалізація енергозберігаючої моделі розвитку економіки; технологічне оновлення виробництва; реструктуризація підприємств.

У проекті Програми структурної перебудови економіки України на середньостроковий період 2001–2004 рр., підготовленому в 2000 р., наголошено на необхідності вдосконалення ринкових механізмів господарювання, задекларовано перехід від галузевого до комплексного підходу у структурній політиці й у якості пріоритетних напрямів структурної перебудови визначено три комплексні проекти: підвищення конкурентоспроможності національної економіки, реалізація енергозберігаючої моделі розвитку економіки, розвиток транспортної мережі й систем зв'язку.

Пріоритетні напрями довгострокової структурної політики було визначено у проекті Програми структурної перебудови економіки України на період до 2015 р., підготовленому в 2002 р.: підвищення структурної ефективності економіки, розвиток конкурентного середовища, прискорення інноваційного розвитку. Наголошено на реформуванні реального сектору економіки.

У 2004 р. розроблено Стратегію економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції», основні положення якої розглянуто й підтримано на розширеному засіданні Кабінету Міністрів України та Президії Національної академії наук України. У документі визначено напрями й завдання стратегії утвердження інноваційної моделі розвитку економіки, визначено пріоритети структурно-інноваційної перебудови промисловості: стимулювання розвитку наукоємних і високотехнологічних галузей, особливо машинобудівного комплексу; подолання ресурсовитратного характеру виробництва на основі впровадження ресурсо- й енергозберігаючих технологій; формування ефективного внутрішнього ринку, в т. ч. високих технологій; участь вітчизняних підприємств у втіленні великомасш-

табних міжнародних проектів; вступ країни до СОТ. Також у документі визначено завдання щодо подолання структурних проблем в основних галузях економіки.

У процесі підготовки проектів стратегічних документів поступово сформувалося розуміння пріоритетів структурного реформування й необхідність їх визначення з урахуванням інтеграції України до світогосподарських процесів, проте ці документи не були офіційно затверджені. Не були розроблені механізми реалізації завдань щодо структурної перебудови; комплексні й цільові програми розвитку окремих секторів і галузей економіки, спрямовані в т. ч. і на подолання структурних проблем, приймалися без взаємного узгодження й гарантованого фінансового забезпечення, їх виконання обмежувалося реалізацією лише незначної частини запланованих заходів.

Суттєвою проблемою в реалізації структурних перетворень є те, що в Україні відсутня цілісна система стратегічного планування соціально-економічного розвитку⁴⁶. Пріоритети й напрями соціально-економічного розвитку окреслюються в загальнодержавних стратегічних документах, у галузевих, міжгалузевих, державних цільових програмах, концепціях, стратегіях. Усі ці документи мало пов'язані між собою, містять надто широкий перелік пріоритетів розвитку, не супроводжуються реалістичними планами заходів із відповідним ресурсним забезпеченням.

Такий підхід не дозволяє забезпечити концентрацію обмежених ресурсів на основних напрямках реформування. До того ж не сформовано ефективні механізми реалізації державних програм, здатні забезпечувати дієвий контроль за їх виконанням та ефективністю використання виділених бюджетних коштів.

У 2010-2011 рр. в Україні розпочалася реалізація системних економічних реформ, здійснено суттєві кроки щодо їх законодавчо-нормативного забезпечення, у т. ч. у напрямі структурних перетворень. Зокрема, прийнято Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому визначено основні засади внутрішньої політики в економічній сфері, значна частина яких безпосередньо стосується структурних перетворень в економіці, зокрема:

- забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, досягнення високих темпів її зростання;
- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва;

⁴⁶Законодавчу базу у сфері стратегічного планування соціально-економічного розвитку становлять Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-III, Закон України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 р. № 1621-IV.

- інтенсифікації інвестиційної та інноваційної діяльності;
- запровадження економічних стимулів для заохочення технологічної модернізації національного виробництва;
- розвитку механізмів державно-приватного партнерства в інвестуванні інфраструктурних проектів;
- підвищення енергетичної ефективності економіки, впровадження енерго- й ресурсозберігаючих технологій;
- створення умов для відродження українського села, формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу;
- розбудови транспортної інфраструктури, підвищення ефективності використання транзитного потенціалу держави;
- реформування житлово-комунального господарства тощо.

На вирішення завдань модернізації економіки країни й забезпечення відновлення економічного зростання спрямовано Програму економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможе суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Нею передбачено здійснення широкого переліку стратегічних перетворень за такими напрямками:

- стійкий економічний розвиток (стабілізація державного бюджету, реформи податкової системи та міжбюджетних відносин, розвиток фінансового сектору);
- підвищення стандартів життя (реформи систем освіти, медичного обслуговування, пенсійного страхування, соціальної підтримки);
- поліпшення бізнес-клімату й залучення інвестицій (дерегуляція та розвиток підприємництва, приватизація й управління державною власністю, розвиток науково-технічної та інноваційної сфери, міжнародна інтеграція та співпраця);
- модернізація інфраструктури й базових секторів (реформи електроенергетики, вугільної та нафтогазової промисловості, розвиток транспортної інфраструктури, розвиток сільського господарства й земельна реформа).

Для реалізації визначених Програмою пріоритетів з кожним із них розроблено систему заходів⁴⁷. Запроваджено новий механізм модернізації економіки у спосіб реалізації масштабних національних проектів. Зокрема, розпочалася підготовка до реалізації проектів «LNG-термінал», «Відкритий світ», «Доступне житло», «Чисте місто», «Повітряний експрес», «Дунайський коридор», «Олімпійська надія – 2022», «Енергія

⁴⁷Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможе суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: указ Президента України від 27.04.2011 р. № 504/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 33. – С. 12. – Ст. 1375.

природи», «Нове життя», «Якісна вода», «Місто майбутнього». Реалізація національних проектів покликана суттєво активізувати й підвищити ефективність інвестиційних процесів.

Важливим кроком стало затвердження Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010–2015 роки, в якій передбачено систему організаційно-економічних механізмів щодо зниження рівня енергоємності ВВП, підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів, оптимізації структури енергетичного балансу держави. Проводиться активна законодавчо-нормативна й організаційна робота щодо запровадження нових механізмів регулювання економічних процесів.

З метою вдосконалення інституційного забезпечення проведення системних економічних реформ було створено Комітет з економічних реформ і Координаційний центр з упровадження економічних реформ як консультативно-дорадчі органи при Президентові України. До основних завдань Комітету віднесено формування на основі кращого світового досвіду напрямів і механізмів здійснення економічних реформ, підготовку національних планів дій щодо впровадження реформ. Координаційний центр забезпечує координацію реалізації національних планів дій щодо впровадження Програми економічних реформ, здійснює організаційне забезпечення роботи Комітету.

З метою оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їх повноважень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату й витрат на його утримання, підвищення ефективності державного управління було *змінено систему центральних органів виконавчої влади*⁴⁸ й затверджено схему їх взаємодії. Згідно з існуючою системою центральних органів виконавчої влади до вирішення проблеми структурних перетворень в економіці мають безпосереднє відношення Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство енергетики та вугільної промисловості України, Міністерство інфраструктури України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство фінансів України, Антимонопольний комітет України, Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України, а також низка інших центральних органів виконавчої влади (державні служби,

⁴⁸*Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади*: указ Президента України від 9.12.2010 р. № 1085/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – С. 15. – Ст. 3334.

агентства й інспекції), що здійснюють регулювання розвитку окремих галузей економіки та напрямів економічної політики.

Отже, відбувся суттєвий поступ у питанні інституційно-правового забезпечення реформування соціально-економічної системи. Це створило сприятливі передумови для реалізації політики структурних перетворень за умови чіткого визначення її пріоритетних напрямів.

4.2. Проблеми внутрішнього ринку

Зміцнення й розбудова внутрішніх ринків є одним із найбільш дієвих та ефективних інструментів стимулювання економічного розвитку та структурної перебудови. За даними Звіту про глобальну конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму за 2010-2011 роки⁴⁹, за індексом розміру внутрішнього ринку Україна посідає 38 місце з-поміж 139 країн світу, водночас за ефективністю товарних ринків – лише 129 позицію. В аналогічному рейтингу за 2007-2008 рр. Україна посідала відповідно 27 та 101 місце з-поміж 131 країни⁵⁰. Це свідчить про те, що **внутрішній ринок України є містким і здатним бути потужним чинником економічного зростання. Водночас ефективність його функціонування продовжує знижуватися, хронічні проблеми не вирішуються, а навпаки, поглиблюються.**

У сукупній пропозиції на внутрішньому ринку зберігається тенденція постійного зниження питомої ваги товарів вітчизняного виробництва, особливо товарів кінцевого споживання. Зокрема, у структурі оптового товарообороту питома вага продажу товарів вітчизняного виробництва зменшилася із 70 % у 2005 р. до 63,6 % у 2010 р., у структурі роздрібного товарообороту – відповідно із 70,5 до 64,3 %. Особливо стрімко зменшується частка вітчизняної непродовольчої продукції, у 2010 р. вона складала 61 % в обсязі оптової торгівлі та 50 % в обсязі роздрібного товарообороту. За деякими групами товарів легкої промисловості, аудіо- та відеообладнанням, комп'ютерною та обчислювальною технікою Україна забезпечує лише 4–6 % потреб за рахунок власного виробництва. Водночас питома вага вітчизняних продовольчих товарів складає 75,1 % у структурі оптової та 88,2 % у структурі роздрібної торгівлі, маючи тенденцію до поступового зниження.

⁴⁹The Global Competitiveness Report 2010-2011. – С. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf

⁵⁰The Global Competitiveness Report 2007-2008. – С. 217 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://members.weforum.org/pdf/GCR08/GCR08.pdf>

Головними чинниками зменшення ефективності функціонування внутрішнього ринку України, скорочення пропозиції вітчизняних споживчих товарів на ринку є:

- недостатня конкурентоспроможність вітчизняних інвестиційних та споживчих товарів;
- поширення недобросовісної конкуренції імпортерів на внутрішніх товарних ринках продукції кінцевого споживання внаслідок недосконалої системи контролю за якістю та ринкового нагляду за товарообігом на внутрішніх товарних ринках, а також невідповідність вітчизняних стандартів міжнародним та європейським⁵¹;
- низький рівень диверсифікації структури вітчизняної товарної пропозиції, що не відповідає зростаючому попиту й вимогам до якості та асортименту продукції;
- наявність надмірної кількості посередників між виробниками продукції та роздрібною торгівлею, що призводить до здорожчання вітчизняної продукції;
- незавершеність ринково спрямованих інституційних перетворень і нерозвиненість ринкової інфраструктури;
- неефективність наявних механізмів державного регулювання економічних процесів на внутрішньому ринку.

Монополізм є одним із найбільш деструктивних чинників, що гальмують процеси зміцнення й розбудови внутрішніх ринків в Україні⁵². Він перешкоджає виходу на ринок нових суб'єктів господарювання, збільшує витрати споживачів і консервує інноваційно-інвестиційну діяльність підприємств. Найбільш негативним є явище монополізму в сировинних галузях економіки (сільське господарство, добування залізної рудної сировини, енергоресурсів). Надприбутки сировинних галузей є своєрідним додатковим податком на продукцію вищих укладів, що автоматично робить її виробництво надто затратним. Показовим прикладом є проблема конкурентоспроможності вітчизняної металопродукції. У IV кварталі 2008 р., коли виробники металопродукату виставляли ціни, наближені до собівартості продукції, українські підприємства вимушені були майже повністю залишити зовнішні ринки. Причиною цього стала вища собівартість їхньої продукції, яка є наслідком вищої вартості сировини й енергоресурсів.

⁵¹Данилишин, Б. М. Економіка України: криза розвитку та перспективи модернізації / Б. М. Данилишин. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2010. – С. 55.

⁵²У рейтингу ефективності антимонопольної політики Україна посідає 126 позицію з-поміж 139 країн. Див. : *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. – С. 430 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf

Ситуацію щодо розвитку конкурентного середовища в Україні у період кризи характеризували такі тенденції:

- *суттєве зниження рівня конкуренції* внаслідок зменшення обсягів виробництва у низці галузей з конкурентною структурою ринків (насамперед у металургії, будівництві, торгівлі) та зростання питомої ваги секторів, у яких конкуренція суттєво обмежена (паливно-енергетичний комплекс, окремі галузі машинобудування). На початок 2010 р. порівняно з попереднім роком частка ринків із конкурентною структурою зменшилася на 6 %, тоді як частка ринків «чистої монополії» збільшилася на 2 %, а ринків з ознаками домінування – на 8,1 %⁵³;

- *погіршення структурних передумов конкуренції в економіці*. На початок 2010 р. на ринках, де структурні передумови конкуренції повністю відсутні, реалізувалося 8,5 % продукції, на ринках з домінуванням однієї фірми – 30,7 %, на олігопольних ринках – 12,5 % продукції. Водночас близько половини продукції реалізувалося суб'єктами господарювання на ринках, де структурні обмеження конкуренції відсутні;

- *зростання рівня монополізації*. Станом на початок 2010 р. порівняно з 2009 р. відбулося зростання рівня монополізації у 29 галузях, зниження – у 14 з них. Частка монополізованих ринків зросла в усіх секторах економіки, особливо суттєво – в ПЕК, гірничо-металургійному комплексі⁵⁴. Найбільш монополізованими в Україні, крім сфери природних монополій, є видобування вуглеводнів, продуктів нафтопереробки, пошта і зв'язок, транспорт, виробництво електроенергії, газу й води, деякі галузі машинобудування;

- *зменшення відчутності конкуренції у підприємців*. Більшість підприємців у промисловості, будівництві, торгівлі й на транспорті зазначають зменшення відчутності конкуренції у 2010 р. порівняно з попереднім роком. Лише у сільському господарстві відзначалося певне посилення відчутності конкуренції. Скорочення сукупного попиту, спричинене фінансово-економічною кризою, не привело до суттєвого посилення конкуренції виробників за споживачів їхньої продукції на внутрішніх ринках⁵⁵;

⁵³Звіт Антимонопольного комітету України за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article?art_id=194113&cat_id=194112

⁵⁴У ПЕК: частка ринків «чистої монополії» в обсязі реалізації збільшилася з 14,2 % на початок 2009 р. до 17,2 % на початок 2010 р., з ознаками домінування – із 36,6 до 64,5 %, у гірничо-металургійному комплексі: частка ринків з ознаками домінування зросла з 4,5 до 13,8 %.

⁵⁵За результатами опитування керівників щодо впливу конкуренції на їхню ринкову поведінку проведеного Центром комплексних досліджень з питань антимонопольної політики.

• *невпорядкованість торговельної діяльності, низький рівень забезпеченості населення України торговельними площами* порівняно із країнами Євросоюзу, відсутність у законодавстві норм щодо організаційно-правових засад здійснення торговельної та виробничо-торговельної діяльності. Недосконалість механізму державної політики у сфері внутрішньої торгівлі не дозволяє їй розвиватися на засадах конкуренції, рівності фізичних та юридичних осіб перед законом і пріоритету прав споживачів.

Протягом 2010 р. ситуація на внутрішньому ринку почала поступово стабілізуватися, про що свідчить суттєве поліпшення показників соціально-економічного розвитку України. Проте галузі, орієнтовані на внутрішній ринок, демонструють менш стрімку відновлювальну динаміку, ніж галузі, для яких чинник зовнішнього попиту є провідним. Зокрема, зростання виробництва продукції в харчовій промисловості у 2010 р. складало 3,2 %, целюлозно-паперовому виробництві – 10,8 %, легкій промисловості – 8,9 %, деревообробній – 9,6 % при середньому показнику 11,2 %. Це обумовлено тим, що внутрішній споживчий попит при помірному зростанні реальних доходів населення й замороженому споживчому кредитуванню не має потенціалу для розширення. У 2011 р. відбулося зниження обсягів виробництва порівняно з попереднім роком у харчовій промисловості (на 0,7 %), целюлозно-паперовому виробництві (на 1,7 %), у легкій промисловості зростання (на 6,1 %) було нижчим за середні показники по промисловості.

Водночас швидкими темпами розпочалося відновлення обсягів виробництва у тих галузях національної економіки, що характеризуються значною часткою ринків із несприятливими передумовами для внутрішньої конкуренції і в яких вплив світової фінансово-економічної кризи був найвідчутнішим (машинобудування, металургія, хімічна промисловість).

Державні закупівлі є одним із найбільших складників сукупного внутрішнього попиту. У 2011 р. загальний обсяг державних закупівель (місткість ринку) становив понад 300 млрд грн. Таким чином, попит з боку держави дозволяє поглинати значну частину внутрішньої продукції. Водночас недосконалість системи організації державних закупівель, системи контролю за дотримання конкуренції, а також корупція в органах влади призводять до зниження її потенціалу як чинника зміцнення й розбудови внутрішніх ринків. Зокрема, значна частина коштів держави освоюється за процедурою закупівель в одного учасника, що не сприяє підвищенню якості продукції та зниженню її собівартості учасниками тендерів. Підвищення ефективності наявних ринків є першочерговим завданням уряду, оскільки без цього будь-яке

розширення місткості чи об'ємів внутрішніх ринків супроводжуватиметься симетричним розширенням наявних проблем і перешкод, що знижуватиме позитивний ефект державної політики. Крім того, зміцнення й розбудова внутрішніх ринків мають неодмінно супроводжуватися комплексом заходів щодо підтримки вітчизняного виробника, оскільки без цього дефіцит пропозиції, яка є результатом розширення внутрішнього попиту, покриватиметься імпоротною продукцією, що, зрештою, лише посилить тиск на платіжний баланс країни.

4.3. Умови для ведення бізнесу

Реалізацію підприємницького потенціалу нації як головного інституційного ресурсу розвитку ринкової економіки віднесено до базисних засад економічних реформ в Україні⁵⁶. На сьогодні у світовому рейтингу *Doing Business* Україна посідає 145 місце з-поміж 183 країн, відчутно поступаючись за критерієм сприятливості ведення бізнесу всім країнам Центрально-Східної Європи (рис. 20).

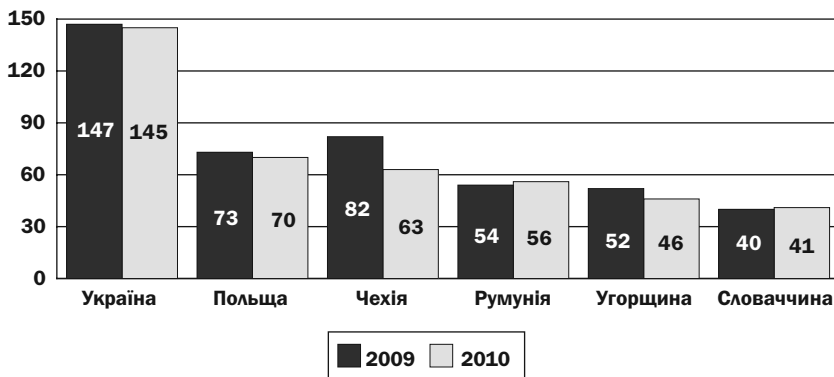

Рис. 20. Позиції України та країн ЦСЄ у рейтингу умов ведення бізнесу в 2010 р.

Джерело: *Doing Business 2011: Making a Difference for Entrepreneurs* / The World Bank, International Finance Corporation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/~media/FPKM/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB11-FullReport.pdf>

⁵⁶ *Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.* – К., 2011. – С. 87.

В індексі економічної свободи в 2011 р.⁵⁷ Україна втратила дві позиції та опинилася на 164 місці зі 179 країн.

Несприятливість бізнес-середовища в Україні обумовлена дією низки чинників:

- *загальною несприятливою ситуацією в економіці*. Попри певне пожвавлення економіки, в Україні спостерігаються відносно висока інфляція, значний дефіцит бюджету, зростання негативного сальдо торгового балансу, утруднення доступу до кредитних ресурсів тощо;

- *несприятливим фіскальним простором*, що характеризується високим податковим навантаженням і значними затратами на адміністрування податків. За індексом сприятливості податкової системи, який розраховується на основі показників кількості платежів, часу, необхідного для сплати податків і загального розміру податків, Україна посідає 181 місце з-поміж 183 країн світу⁵⁸. Система оподаткування характеризується надмірною кількістю процедур (135), що в 10 разів більше, ніж у розвинених країнах, і в 3,5 разу – ніж у країнах-сусідах. Отже, з ускладненням виробництва і структури виробничих взаємозв'язків зростають затрати й інтенсивність праці з опрацювання процедур відповідними службами та підприємствами;

- *високими транзакційними затратами на ведення підприємницької діяльності*, пов'язаними зі складною та нерациональною регуляторною системою (обтяжливі дозвільні процедури, надмірна кількість документів, що подаються для одержання дозволів, недосконалість процедур нагляду і контролю та припинення господарської діяльності тощо). Кожен етап підприємницької діяльності від реєстрації підприємства й укладання комерційних угод до ліквідації супроводжується значно більшими часовими витратами (у 2–4 рази) порівняно з розвиненими країнами та країнами-сусідами. Майже за кожним показником легкості ведення бізнесу в Україні кількість процедур, необхідних для цього, перевищує показники розвинених країн і країн-сусідів у 2-3 рази. Саме цим пояснюється значне погіршення значень показників із реєстрації прав власності (з 160 до 164), ліквідації підприємств (з 145 до 150), а також стійкості рейтингу міжнародної торгівлі (139), підтримки виконання контрактів (43) і рівня оподаткування (181)⁵⁹;

⁵⁷*Index of economic freedom. Promoting Economic Opportunity & Prosperity / The Heritage Foundation & The Wall Street Journal. – 2011* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.heritage.org/Index/Country/Ukraine>

⁵⁸*Paying Taxes 2011. The Global Picture / International Finance Corporation, PricewaterhouseCoopers, 2011* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pwc.com>.

⁵⁹*Doing Business 2011: Making a Difference for Entrepreneurs / The World Bank, International Finance Corporation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org>.

- слабкістю та незавершеністю формування механізму захисту прав власності. За оцінками Світового економічного форуму у 2009-2010 рр. за рівнем захисту прав власності, включаючи фінансові активи, Україна посідала 135 місце з-поміж 139 країн світу⁶⁰. За рейтингом захищеності прав власності, складеним *Property Rights Alliance*, Україна з-поміж 115 найбільших країн світу посіла 83 місце і поступається всім країнам Центрально-Східної Європи, зокрема за такими критеріями, як незалежність судів, довіра населення до судів, політична стабільність, корупція, захист права власності, захист прав інтелектуальної власності, авторських прав;

- низьким рівнем ефективності законодавства з питань корпоративного управління, що обумовлює виникнення конфліктів і протистояння із залученням силових органів, блокування діяльності підприємств, нагнітання соціальної напруженості;

- високим рівнем корупції в органах влади⁶¹, вибіркоким виконанням норм законодавства. Це посилює процеси тінізації економіки. Зважаючи на сприйняття корупції у суспільстві⁶², пошук способів неформального врегулювання проблем щодо ведення бізнесу, уникнення платежів вважається прийнятним і закономірним у вітчизняній економіці. Це сприяє виникненню та закріпленню неформальних міжособистісних комерційних (персоніфікованих) зв'язків і механізмів, що на них побудовані.

Несприятливий бізнес-клімат стримує розвиток передусім малого підприємництва, яке відіграє важливу соціально-економічну функцію забезпечення громадян країни робочими місцями та поглинання надлишків робочої сили, що вивільняється внаслідок структурних змін в економіці. Розвиток малого й середнього підприємництва – важливий індикатор ефективності ринкових перетворень і передумов прогресивних структурних зрушень у трансформаційних економіках.

⁶⁰*The Global Competitiveness Report 2010-2011*. – Geneva : World Economic Forum, 2012. – P. 335 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-2011.pdf

⁶¹За результатами дослідження корпоративного шахрайства та корупції у країнах Європи, проведеного компанією *Ernst & Young* 2011 р. серед респондентів із 25 європейських країн, у т. ч. 100 представників великих українських компаній, Україна посіла 24-те, передостаннє, місце у Європі (останнє посіла Росія). 91 % українських підприємців вважають, що хабарництво й корупція у нашій країні широко поширені. Водночас у рейтингу Інституту розвитку менеджменту (*IMD*) Україна за показником рівня корупції посіла останнє місце, опинившись на одну позицію нижче від Росії.

⁶²Україна знаходиться на 134 позиції Індексу сприйняття корупції поряд із такими країнами, як Азербайджан, Бангладеш, Гондурас, Нігерія, Філіппіни, Сьєрра-Леоне та Зімбабве. Росія посідає 154 позицію, Білорусь і Польща – 127 і 41 відповідно. Див. : *Corruption perceptions index 2010*. – Berlin : Transparency International, 2011. – P. 5.

За формальним показником кількості суб'єктів малого підприємництва на 10 тис. осіб наявного населення, який у 2009 р. становив 661, Україна знаходиться на рівні, що відповідає кращим показникам країн ЄС⁶³. Водночас за якісними параметрами (насамперед результативністю діяльності, галузевою структурою, участю в інноваційних процесах тощо) мале підприємництво досі не посіло у структурі економіки країни належного місця.

У період кризи показники розвитку малого підприємництва суттєво погіршилися. Відбулося зменшення обсягів реалізованої продукції (у 2009 р. – на 6,3 %), скорочення чисельності найманих працівників (на 79,3 тис. осіб, або 2,1 %). Водночас зросла чисельність фізичних осіб-підприємців (на 234,5 тис., або 5,9 %) (табл. 2), які діють без створення юридичної особи.

На розвиток малого підприємництва у період кризи негативно вплинуло погіршення ситуації із його підтримкою на місцевому рівні, де мало місце недофінансування заходів регіональних програм розвитку малого підприємництва з місцевих бюджетів, зменшення обсягу коштів, спрямованих на часткове відшкодування з місцевих бюджетів відсоткових ставок за кредитами, залученими суб'єктами МСП для реалізації інвестиційних проектів, скорочення обсягів фінансово-кредитної підтримки суб'єктів підприємництва фондами підтримки підприємництва.

Відбулося скорочення кількості об'єктів інфраструктури підтримки малого підприємництва: бізнес-центрів (у 2010 р. порівняно з 2008 р. їх кількість зменшилася на 27 одиниць, або 5,8 %), лізингових компаній (на 30 од., або 3,8 %), фондів підтримки підприємництва (на 34 од., або 12,2 %), кредитних спілок (на 162 од., або 19,7 %), страхових організацій (на 46 од., або 9,1 %), інформаційно-консультативних установ (на 65 од., або 2 %), аудиторських компаній (на 62 од., або 4 %).

Констатуючи наявність несприятливого бізнес-клімату в Україні, можна стверджувати, що на сьогодні в державі є розуміння необхідності невідкладних дій щодо поліпшення бізнес-середовища, без чого інвестиційна активність відновлюватиметься дуже повільними темпами, що, зрештою, призведе до гальмування динаміки зростання ВВП. Тому здійснено низку кроків щодо поліпшення ситуації.

⁶³За даними Євростату для ЄС-27 середня кількість суб'єктів малого та середнього підприємництва становить 399 на 10 тис. наявного населення, маючи суттєву варіацію: від 834 суб'єктів у Чеській Республіці та Португалії до 77 у Словаччині. Див.: *European Business. Facts and figures. 2009 edition / Eurostat Statistical books.* – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – P. 46.

Таблиця 2

Основні показники розвитку суб'єктів малого підприємництва

Роки	Суб'єкти малого підприємництва – усього			У тому числі					
	Кількість суб'єктів малого підприємництва на 10 тис. осіб населення, одиниць	кількість зайнятих працівників, тис. осіб		обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг), млн грн	малі підприємства		фізичні особи-підприємці		
		усього	у т. ч. найманих працівників		кількість зайнятих працівників, тис. осіб	обсяг реалізованої продукції, млн грн	кількість зайнятих працівників, тис. осіб	обсяг реалізованої продукції, млн грн	
									усього
2006	501	5737,8	3631,0	479250,6	2339,0	2208,9	360107,5	3398,8	119143,1
2007	561	6003,7	3684,5	593030,6	2324,7	2223,5	440011,0	3679,0	153019,6
2008	609	6308,0	3745,1	701634,6	2319,0	2206,2	496683,0	3989,0	204951,6
2009	661	6450,9	3665,8	657643,6	2227,4	2106,5	461691,1	4223,5	195952,5

Примітка: дані наведено з урахуванням фермерських господарств і статистичної інформації щодо фізичних осіб-підприємців, розрахованої на підставі даних ДПА України.

У 2010-2011 рр. розпочато низку важливих реформ, спрямованих на поліпшення умов ведення бізнесу:

- відчутних позитивних зрушень зазнала регуляторна сфера, розпочато процеси дерегуляції, реформи у дозвільній системі й системі ліцензування зокрема, суттєво скорочено кількість видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню (на понад 40 % – з 76 до 45). Проте такого скорочення частково досягнуто у спосіб агрегування видів господарської діяльності та за рахунок видів діяльності, які регулюються спеціальним законодавством;

- скасовано вимогу щодо обов'язковості свідчення про державну реєстрацію та перенесення її функцій на виписку із державного реєстру⁶⁴. Водночас досі не відбулося необхідного для реалізації цього положення відкриття для вільного доступу базової частини Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, який знаходиться в адмініструванні у Державній реєстраційній службі України;

- спрощено дотримання податкового законодавства завдяки створенню і постійному поліпшенню електронних систем подачі звітності для сплати податку на додану вартість;

- формується правове поле для реалізації проектів державно-приватного партнерства, унормовано низку організаційних питань щодо підготовки та реалізації проектів у межах державно-приватного партнерства, у т. ч. порядок надання державної підтримки здійсненню проектів;

- із 1 січня 2012 р. набрав чинності Закон України «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна» від 21.10.2010 р. № 2623-VI, що визначає правові й організаційні засади відносин, пов'язаних із підготовкою та реалізацією інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна»;

- затверджено перелік платних адміністративних послуг, які надаються Міністерством юстиції та Державною реєстраційною службою суб'єктам господарської діяльності.

Водночас Податковий кодекс суттєвих поліпшень для малого підприємництва не запропонував. Ним задекларовано створення «рівних правил гри», що суперечить самій природі малого підприємництва та його неспроможності конкурувати із великим бізнесом; обмежено можливості суб'єктів малого підприємництва знаходження у контрагентських відносинах з юридичними особами. Надання пільг малим

⁶⁴*Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скасування свідчення про державну реєстрацію юридичної особи та фізичної особи-підприємця: закон України від 7.04.2011 р. № 3205-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 34. – С. 15. – Ст. 1398.*

підприємствам щодо нульової ставки податку на прибуток на період із 01.04.2011 р. до 31.12.2015 р. включно передбачає значний обсяг вилучень за видами діяльності, що обмежує можливості застосування цього інструменту підтримки й, імовірно, не забезпечить суттєвого позитивного впливу на сектор малого підприємництва.

4.4. Вплив тіньової економіки на структурні зміни в економіці

Початок кризи та пов'язана із цим макроекономічна нестабільність спричинили різке погіршення очікувань суб'єктів господарювання та невизначеність щодо подальшого розвитку економіки. Як наслідок, рівень тіньової економіки за підсумками 2008 р. збільшився, за оцінкою Мінекономіки, до 35 % ВВП (на 7 в. п. проти попереднього року) (рис. 21). На думку експертів, за таких масштабів тіньового сектору (рівень понад 30 %) важелі грошово-кредитної, фіскальної та соціальної політики фактично втрачають дієвість. Подальше погіршення стану економіки у 2009 р. та його непередбачуваність спричинили збільшення рівня тінізації економіки до 37 %. При цьому падіння ВВП відбулося і в офіційному (на 14,8 %), і в тіньовому секторах (на 10 %) ⁶⁵.

В умовах посткризового відновлення у 2010 р. поліпшення макроекономічної ситуації (зростання ВВП на 4,2 %), збереження курсової стабільності, а також певна прогнозованість економічного розвитку та політичної ситуації спричинили поліпшення очікувань суб'єктів господарювання. Це дозволило зменшити темпи зростання тіньового сектору економіки.

Найпоширенішим інструментом тінізації в реальному секторі економіки залишалось штучне завищення вхідних цін на товари й послуги, використовувані у виробництві продукції, з метою ухилення від сплати ПДВ і податку на прибуток. У зазначені схеми залучалися «податкові ями», а також схемні страхові компанії та банки. У період кризи індекс вихідних цін випереджав індекс вхідних цін чинників виробництва. За таких умов питома вага витрат на товари й послуги у структурі валового доходу мала б зменшитися, а прибутку – зрости і складати понад 10 % проти 4 % від валового доходу, що фактично були відображені підприємствами у фінансовій звітності.

⁶⁵Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – С. 12–15.

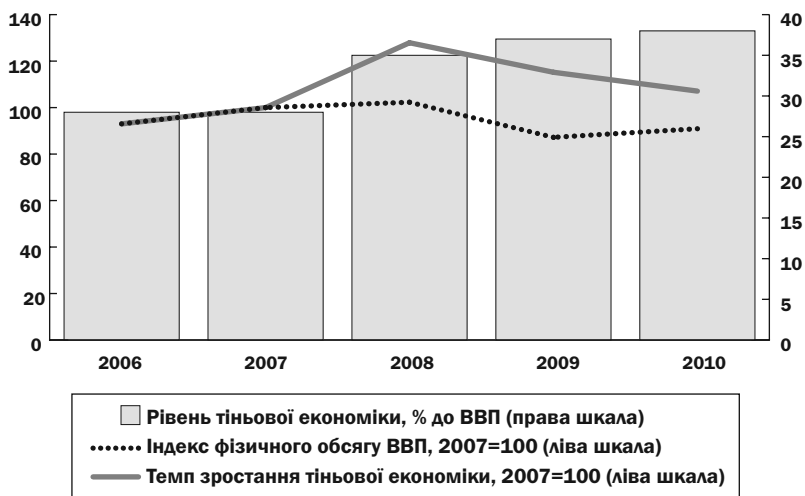

Рис. 21. Динаміка офіційної та тіньової економіки в Україні у 2006–2010 рр., %

Примітка: розраховано за даними Державної служби статистики і Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Крім ухилення від сплати податків і руйнування фіскальної бази, штучне завищення вхідних цін на товари й послуги, використовувані у виробництві, спричиняє прискорення інфляційних процесів. Завищення вхідних цін на чинники виробництва є чинником інфляції пропозиції, який зменшує керованість інфляційних процесів з боку держави.

Зменшення масштабів тіньового сектору відобразилося на структурі грошової маси. За підсумками 2010 р. сформувалася тенденція щодо випереджальної динаміки зростання депозитів відносно обсягів готівки поза банками. Оскільки остання частково є засобом платежів у тіньовій економіці та забезпечує тіньовий обіг товарів і послуг, її повільніше зростання (на 17 %) порівняно з динамікою загальної суми грошових витрат населення (на 25 %) свідчить про зменшення попиту на готівку з боку тіньового сектору. Прискорення швидкості обертання готівкових коштів, яке відбулося у 2010 р. (рис. 22) при збільшенні частки депозитів у структурі грошової маси (M2) свідчить про зменшення тіньових фінансових потоків.

Зазначена тенденція щодо детінізації фінансових потоків в умовах посткризового відновлення пов'язана зі зменшенням тіньового сектору у структурі реалізації товарів і послуг на споживчому ринку. Перевищення споживчих грошових витрат домогосподарств на придбання товарів над обсягами роздрібного товарообороту, яке за часів кризи складало близько 48 %, свідчить, що майже третина роздрібного товарообороту здійснюється поза легальним сектором економіки через заниження офіційної вартості продукції та реалізацію вироблених у тіньовому секторі або нелегально імпортованих товарів. За попередніми оцінками, у 2010 р. розрив витрат домогосподарств та обсягів роздрібного товарообороту скоротився і склав 45 %, а частка тіньового сектору на споживчому ринку зменшилася до 31 %.

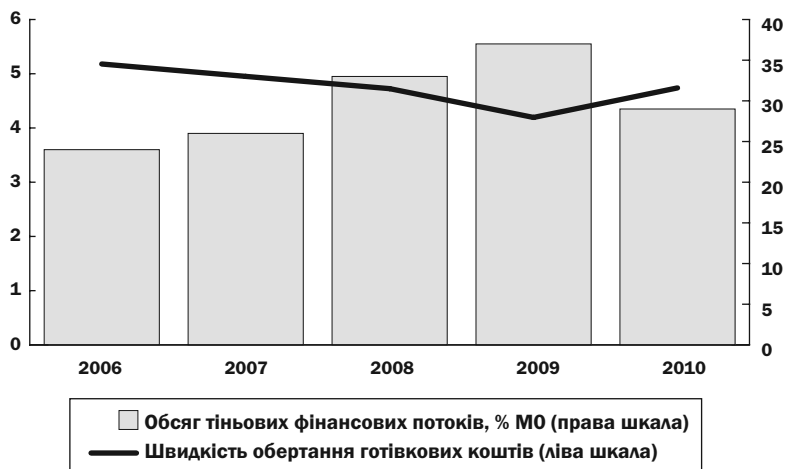

Рис. 22. Динаміка рівня тіньових фінансових потоків

Примітка: обсяг тіньових фінансових потоків розрахований як середньозважена величина рівня тіньової економіки за методом Гутмана та модифікованим методом.

Такі викривлення структури споживчого ринку призводять до руйнування механізмів конкуренції. Структура витрат підприємств, які використовують тіньові схеми, є більш гнучкою. Як наслідок, такі підприємства гнучкіші у процесах ціноутворення, що є їхньою конкурентною перевагою у короткостроковій перспективі. Такі умови негативно

впливають на розвиток підприємств, що працюють у легальному секторі та є менш гнучкими у зазначених процесах.

Відновлення економіки після кризи, поліпшення очікувань суб'єктів господарювання та прогнозованість розвитку макроекономічного середовища позитивно вплинули на процеси детінізації в Україні. Разом з тим рівень тіньової економіки поки що продовжує залишатися загрозливим і перевищувати 30-відсотковий критичний рівень. За таких умов нерівномірна структура витрат на підприємствах легального й тіньового сектору спричинює деформації ринкового середовища та послаблення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, які працюють у легальному секторі.

5. НАПРЯМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

5.1. Головні орієнтири структурної модернізації

Кінцевою метою структурної модернізації української економіки має бути побудова високоефективної конкурентоспроможної динамічної соціально орієнтованої економічної системи, у якій економічний розвиток забезпечується насамперед за рахунок розширення застосування інноваційних технологій, раціонального використання людського потенціалу на базі збільшення та підвищення якісного рівня експортного потенціалу й інтеграції у світогосподарські зв'язки, розширення ємності та збалансованості внутрішнього ринку.

Стратегічний підхід до реалізації політики структурної модернізації української економіки має передбачати:

- обґрунтування основної секторальної структури відповідно до перспективних оцінок економічного потенціалу держави і тенденцій світового економічного розвитку;
- запровадження економічного зростання, що ґрунтується на високотехнологічних галузях, від яких залежать динаміка та ефекти зростання в інших сферах економіки і застосування інноваційних управлінських технологій;
- розширення застосування проектного підходу в розвитку інвестиційних процесів у спосіб всебічної державної підтримки (фінансової, інституційної, організаційної тощо) масштабних інвестиційних проєктів у основних сферах економіки;

- збільшення державного інвестування в розвиток інтелектуального потенціалу у спосіб підтримки інноваційних напрямів наукових досліджень і головних напрямів розвитку людського потенціалу.

Політика структурних перетворень має базуватися на довгостроковій стратегії структурної перебудови суспільного відтворення на основі оптимізації темпів зростання різних секторів економіки. Стратегія структурної перебудови має стати складником довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку держави та реалізуватися в межах програм економічного та соціального розвитку України.

Основним джерелом структурних змін має стати економічне зростання на основі перерозподілу капіталу і робочих місць у галузі з більшою доданою вартістю, високотехнологічні галузі.

Головними орієнтирами структурної модернізації економіки України на довгострокову перспективу мають стати:

- усунення структурних диспропорцій, накопичених у попередні періоди;
- послідовне збільшення орієнтації національного виробництва на задоволення потреб внутрішнього ринку;
- цілеспрямоване формування майбутніх структурних характеристик економічної та фінансової систем на основі врахування майбутніх ризиків і тенденцій розвитку;
- формування захисних і стабілізаційних антициклічних механізмів і дієвих важелів управління економічною системою, що дозволить забезпечити стійкий збалансований економічний розвиток;
- сприяння підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних виробників товарів і послуг на внутрішньому та світовому ринках, насамперед у галузях, що виробляють продукцію з високим ступенем перероблення, а також у сфері послуг;
- реструктуризація збиткового сектору економіки, що штучно підтримується завдяки системі бюджетних субсидій, списання податкових боргів і неплатежів природним монополіям;
- підвищення ефективності базових інститутів ринкової економіки (управління державною власністю, товарних і фінансових ринків, інноваційних механізмів, системи державного регулювання тощо);
- кардинальне поліпшення інвестиційного клімату в державі та всіх складниках середовища для розвитку бізнесу.

Першочерговими завданнями структурної політики на середньой короткострокову перспективу мають бути такі:

- підвищення інноваційної активності й випереджальний розвиток високотехнологічного сектору економіки;

- підтримання відновлення експортної активності та модернізація ролі України в міжнародному поділі праці з метою повнішої реалізації її конкурентних позицій;

- стимулювання економічного зростання та підвищення ефективності виробництва на мікрорівні завдяки підтримці формування ланцюжків імпортозаміщення, експортних контрактів і застосування інших опосередкованих інструментів;

- проведення ефективної регуляторної політики, зниження транзакційних витрат підприємств за рахунок розвитку ринків товарів, послуг, праці й капіталу, формування інфраструктури забезпечення підприємницької діяльності;

- підвищення ефективності функціонування державного сектору й управління корпоративними правами держави;

- припинення прямого та опосередкованого субсидування неефективних підприємств, реструктуризація неефективного сектору економіки, вирішення проблем монопрофільних міст;

- сприяння процесам інтеграції та утворення великих ефективних і конкурентоспроможних компаній при всьлякому сприянні розвитку малого та середнього бізнесу;

- підвищення ефективності природних монополій у спосіб забезпечення більшої інформаційної прозорості і посилення контролю за їх діяльністю;

- формування конкурентного середовища, створення рівних і передбачуваних умов економічної діяльності і в масштабі всієї економіки, і на конкретних галузевих ринках;

- реалізація цільових програм розвитку інфраструктури транспорту, зв'язку і телекомунікацій, забезпечення рівного доступу до мереж ринкової інфраструктури.

У складних посткризових умовах, коли можливості уряду реалізувати комплекс структурних реформ обмежені, **необхідно чітко визначити пріоритети бюджетної підтримки, зосередитися на головних напрямках – тих, що найбільше стримують реформи і водночас мають найбільші шанси на успішну реалізацію.** Головне завдання державної політики сьогодні – забезпечити поєднання завдань відтворення економічного зростання і здійснення бажаних структурних зрушень.

Для підтримання стабільності економічної системи у період структурних зрушень модернізаційні заходи мають застосовуватися на основі макропруденційного підходу, націленого на запобігання ризикам у спосіб підвищення прозорості реалізації політики.

Основну роль при цьому має відігравати вдосконалення системи державного управління соціально-економічним розвитком держави.

Високий ступінь відкритості економіки, її залежність від багатьох зовнішніх чинників впливу вимагають адекватно і своєчасно реагувати на глобальні прояви внутрішньої нестабільності, викликані системними диспропорціями⁶⁶.

5.2. Система інструментів регулювання структурно-динамічних процесів у економіці

Грошово-кредитне регулювання

Інструменти грошово-кредитного регулювання мають спрямовуватися і на забезпечення сприятливих монетарних умов для проведення структурних зрушень, і на їх стимулювання. Забезпечити сприятливі грошово-кредитні умови для перебігу модернізаційних процесів дозволять:

- проведення виваженої монетарної політики, спрямованої на підвищення рівня монетизації та насиченості економіки кредитами, адекватно до грошового попиту з боку реального сектору економіки;
- удосконалення структури емісійного механізму в напрямі посилення ролі каналу рефінансування та розвитку механізмів раціонального розміщення й ефективного використання фінансових ресурсів;
- забезпечення стабільно низьких темпів інфляції у спосіб комплексного й системного застосування інструментів грошово-кредитної, податкової, конкурентної, структурної політик, недопущення монетизації ані дефіциту бюджету, ані профіциту платіжного балансу;
- підвищення стійкості банківської системи на основі моніторингу змін регуляторних правил, які будуть прийняті Базельським та Європейським комітетами з питань банківського нагляду щодо оцінки ризиків і підвищення вимог до достатності капіталу, оцінка їх відповідності потребам розвитку банківського сектору в Україні та внесення відповідних змін у регуляторні акти НБУ;
- «подовження», диверсифікація та підвищення стабільності внутрішньої ресурсної бази банків, у т. ч. за рахунок використання потенціалу накопичених коштів домогосподарств;
- розвиток пруденційного нагляду за банківською системою, вдосконалення інструментів управління ризиками (передусім валютними) та проведення складних фінансових операцій;

⁶⁶ Концепція Державної програми економічного і соціального розвитку України на 2012 рік // Офіційний вісник України. – 2011. – № 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=219-2011-%d1%80>

- підвищення прозорості банківської діяльності (розвиток кредитних бюро, рейтингових агенцій);

- підтримання валютної стабільності у спосіб відмови від використання штучної прив'язки гривні до долара США як антиінфляційного заходу і поступового переходу до гнучкої динаміки валютного курсу, виходячи із завдань економічного розвитку на середньо- й довгострокову перспективу;

- забезпечення розвитку фондового ринку України на основі збільшення рівня ліквідності; розвитку ринку похідних фінансових інструментів; оновлення правил системи взаємовідносин інвестор – професійний учасник – регулятор на основі посилення захисту прав інвестора.

З-поміж стимулюючих монетарних інструментів слід виділити:

- забезпечення реального функціонування системи фінансових інститутів розвитку (насамперед Державного банку реконструкції та розвитку); фінансових установ і організацій, що обслуговують експортні операції та сільське господарство, здійснюють мікрофінансування; створення компенсаційних фондів та інвестиційних банків, що забезпечують швидке розширення інвестиційного сегмента фінансового ринку;

- формування системи економічних стимулів до активізації кредитування в межах реалізації програм фінансово-кредитної підтримки пріоритетних галузей і підприємств, пов'язаних з імпортозаміщенням, та сегментів внутрішнього кінцевого попиту, спроможних поживати внутрішнє виробництво ланцюгом попиту-пропозиції. Такі заходи не повинні деформувати ринкові механізми фінансової системи, але мають бути прив'язаними до планів реструктуризації виробництва та фінансових потреб його модернізації;

- розроблення й упровадження державних депозитно-кредитних схем, налагодження партнерства держави з великими банками, що мають розгалужену мережу філій;

- цілеспрямоване зниження вартості фінансових ресурсів: тимчасове розширення сфери субсидування процентних ставок має змінитися поступово відмовою від такої практики та реалізацією комплексу заходів щодо зниження немонетарної інфляції, яка підтримує їх завищений рівень;

- налагодження консультацій НБУ з комерційними банками щодо вдосконалення механізмів спрямування їхніх ресурсів на кредитування економіки на основі запровадження фідуціарної відповідальності (банки мають отримувати рефінансування за умови спрямування певної частини коштів на пріоритетні цілі економічного розвитку, визначені урядом);

- посилення економічних важелів залучення капіталів у країну (м'яких податкових пільг) і розвиток захисних механізмів, здатних забезпечити незалежність фінансового сектору та контроль за валютними і фінансовими потоками через кордони України;
- активізація кредитування вітчизняних виробників державними банками (уряд має переглянути роль державних банків і спрямувати їхні ресурси на кредитування передусім виробничого сектору економіки);
- стимулювання кредитування комерційними банками реального сектору економіки через надання їм пільгового рефінансування та зниження резервних вимог під такі активи.

Податкова політика

У контексті реалізації завдань структурної перебудови економіки **податкова політика України має перейти від домінування фіскальних пріоритетів до реалізації стимулюючого потенціалу. Він має бути спрямований на вирішення таких завдань:**

- стимулювання інвестиційної активності корпоративного сектору: надання підприємствам, які мають намір здійснювати активну інвестиційну політику, державної підтримки у вигляді податкових пільг і преференцій за умови еквівалентної вигоди від їхньої діяльності для держави, яка може проявлятися у створенні робочих місць, зниженні екологічного навантаження, збільшенні бюджетних надходжень і валютної виручки тощо;
- створення сприятливих умов для розвитку високотехнологічних виробництв та експорту за рахунок надання податкових пільг і запровадження спеціальних податкових режимів для підприємств, що здійснюють НДДКР;
- стимулювання ділової активності в депресивних регіонах завдяки відновленню територіальних податкових пільг і стимулів на засадах європейських норм і практик;
- раціоналізацію використання природних ресурсів і зниження антропогенного навантаження на навколишнє середовище. Це дозволить не лише підвищити ефективність економіки, знизити екологічне навантаження, а й реалізувати додатковий фіскальний потенціал. У цьому напрямку необхідно розпочати реалізацію так званої еколого-трудової податкової реформи, зміст якої полягає у зниженні фіскального навантаження на фонд оплати праці за рахунок введення нових чи підвищення існуючих податків на забруднення і використання ресурсів та енергоносіїв.

Реалізація стимулюючого потенціалу податкової системи має здійснюватися завдяки оптимальному поєднанню дії таких *інструментів*:

- зниження ставки податку на прибуток, який реінвестується в модернізацію основних фондів. Зниження номінальної ставки до 16 % для всіх підприємств, що передбачено Податковим кодексом, на наш погляд, не є ефективним у контексті стимулювання інвестицій. Доцільнішим вбачається введення податкової «вилки» для податку. Задля стимулювання інвестиційної діяльності необхідно знизити до 10 % ставку податку на частину прибутку, що реінвестується в модернізацію основних фондів;

- запровадження прискореної амортизації. Позитивний ефект досягається за умови перевищення фіскальної амортизації над економічною (бухгалтерською)⁶⁷;

- зниження податкового навантаження на фонд оплати праці, яке несуть роботодавці. В умовах досить низької номінальної ставки податку з доходів фізичних осіб цілком можливим є перерозподіл податкового навантаження в бік працівників, але з гарантією збереження ставки податку з фізичних осіб на рівні 15 %. Водночас необхідно застерегти, що надмірне зниження податкового навантаження на фонд оплати праці призведе до витіснення капіталу робочою силою, тому навантаження на працю завжди має бути вищим, ніж на капітал;

- надання галузевих і територіальних податкових пільг на основі критеріїв, які унеможливають масове використання таких інструментів для мінімізації оподаткування чи отримання конкурентних переваг порівняно з іншими учасниками ринку;

- спрощення процедури відшкодування ПДВ, що дозволить створити підприємствам сприятливі умови для розширення виробництва в Україні.

Бюджетна політика

Удосконалення бюджетного регулювання структурних перетворень передбачає забезпечення у середньостроковій перспективі інституціоналізації та підвищення ефективності капітальних видатків бюджету. Передусім це стосується національних інфраструктурних проєктів, фінансування яких на сьогодні розпорощено між різними фондами. Для цього необхідно:

- розділити видатки державного бюджету на фінансування поточної діяльності та інвестиційні видатки, оскільки вони потребують різних підходів і методології щодо оцінки ефективності їх використання та контролю за освоєнням;

⁶⁷ В Україні економічна амортизація перевищує фіскальну. Це означає, що частина доходу, яку держава дозволяє підприємству спрямувати на відновлення основних фондів, не є достатньою навіть для їх відновлення повною мірою. У країнах ЄС за рахунок амортизації фінансується 60 % інвестицій, в Україні – лише 25–27 %.

- забезпечити збалансованість поточного бюджету, відповідність поточних видатків держави її постійним доходам;

- забезпечити спрямування нерегулярних надходжень бюджету (доходів від приватизації, кредитів тощо) в бюджет розвитку. Стосовно бюджету розвитку застосовувати середньострокове і довгострокове планування;

- запровадити механізм детального аналізу економічної ефективності та «стратегічної віддачі» з погляду національних інтересів щодо проєктів, які фінансуватимуться з бюджету розвитку.

Бюджет розвитку може існувати в різних формах:

а) окремий фонд у межах державного бюджету;

б) позабюджетний інвестиційний фонд (Фонд розвитку, Фонд регіонального розвитку тощо);

в) Державний банк реконструкції та розвитку.

Кожна з названих організаційно-правових форм має свої переваги та слабкі місця. Встановлення оптимальної моделі для України потребує окремого аналізу.

Інвестиційна політика

В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів у реальному секторі економіки **державна політика має спрямовуватися на створення сприятливих умов для залучення вітчизняного й іноземного капіталу з метою реструктуризації та технічної модернізації підприємств і створення ефективної системи управління інвестиційними процесами.**

Пріоритетними завданнями мають бути:

- поліпшення інвестиційного клімату завдяки вдосконаленню загального (податкового, земельного, корпоративного, митного) та спеціального законодавства, що регулює відносини під час здійснення інвестування відповідно до європейських норм;

- створення сучасної системи державних гарантій захисту приватних, у т. ч. іноземних інвестицій і врегулювання комерційних спорів між суб'єктами інвестиційного процесу;

- посилення ролі й ефективності державного інвестування як дієвого інструменту спрямування інвестиційних ресурсів на реалізацію стратегічних інвестиційних проєктів;

- розвиток механізму державно-приватного партнерства, розширення сфери його застосування для реалізації інфраструктурних проєктів, модернізації базових галузей вітчизняної економіки (енергетики, вугільної промисловості, газотранспортної системи, житлово-комунального і дорожнього господарства тощо);

- застосування окремих видів особливих режимів економічної діяльності, зокрема створення індустріальних і технологічних парків.

Створення ефективного механізму регулювання інвестиційних процесів передбачає запровадження системи інструментів державної інвестиційної політики за такими основними напрямками:

Посилення ролі й підвищення ефективності державного інвестування у спосіб:

- удосконалення системи інвестиційного планування, проведення прозорого конкурсного відбору інвестиційних проектів відповідно до міжнародних стандартів, упровадження механізму оцінки ефективності виконання інвестиційних проектів;

- розроблення пілотних інвестиційних проектів, упровадження яких надасть можливість визначити подальші доцільність і ефективність вкладання державних інвестиційних ресурсів у ту чи іншу сферу економічної діяльності;

- розвитку механізму державно-приватного партнерства: розширення сфери його застосування, унормування перерозподілу ризиків, що несуть обидві сторони договору, посилення ролі приватних інвесторів у розробленні та прийнятті інвестиційних рішень;

- удосконалення механізму державних закупівель з метою модернізації промисловості, забезпечення відкритих і конкурентних умов доступу для вітчизняних та іноземних інвесторів до участі в тендерних торгах для виконання державних замовлень;

- поступового переходу від безповоротного бюджетного фінансування інвестиційних проектів у виробничій сфері до їх кредитування та встановлення чітких часових меж їх реалізації з метою запобігання нераціональному використанню бюджетних коштів;

- удосконалення архітектури бюджетної системи України в бік збільшення фінансової самостійності місцевих бюджетів і формування бюджетів розвитку відповідно до інвестиційних потреб соціально-економічного розвитку регіонів;

- посилення контролю за ефективністю використання бюджетних коштів, наданих для реалізації інвестиційних проектів, у спосіб здійснення регулярного і систематичного моніторингу та висвітлення його результатів у засобах масової інформації;

- формування системи правових, економічних та організаційних заasad діяльності суб'єктів відносин у сфері підготовки, впровадження та реалізації національних проектів, зокрема у спосіб прийняття Закону України «Про національні проекти України», а також внесення змін до інших законодавчих актів, положення яких пов'язані з розробленням і реалізацією національних проектів.

З метою **формування сприятливого інвестиційного середовища** необхідним є:

- підвищення прозорості державної інвестиційної політики у спосіб створення електронного реєстру правил і процедур, пов'язаних з операціями з інвестиційними ресурсами та забезпечення вільного доступу до нього;
- запровадження спрощених адміністративних процедур заснування, введення й закриття бізнесу: зменшення часу та бюрократичних перепон заснування бізнесу, отримання ліцензій, дозволів на здійснення підприємницької діяльності, підвищення ефективності процедур банкрутства тощо;
- перегляд та оптимізація системи податкових і митних пільг для інвесторів на основі експертизи інвестиційних проєктів, зменшення часових і матеріальних затрат на ведення податкового обліку та сплату податків;
- розширення можливостей для внутрішнього інвестування (підвищення рівня індивідуального й колективного інвестування, вжиття заходів щодо залучення капіталів фізичних осіб із пенсійної та банківської систем).

Удосконаленню інфраструктурного забезпечення інвестиційної діяльності сприятиме:

- утворення індустріальних парків, що забезпечують інвесторів реконструйованими або новими виробничими, адміністративними площами з усіма відведеними комунікаціями для створення підприємства;
- спрощення процедури та здешевлення, у т. ч. за рахунок компенсації з державного та місцевого бюджетів, послуг щодо підключення промислових підприємств, що створюються у пріоритетних сферах інвестиційної діяльності, до ресурсопостачальних мереж;
- розбудова мережі зовнішніх офісів з регулювання інвестиційної діяльності в найбільших країнах-партнерах і країнах розташування потенційних інвесторів. Діяльність представництв має координуватися безпосередньо Державним агентством з інвестицій та управління національними проєктами України, що надасть більше переваг, ніж підпорядкування через міністерства та дипломатичних представників;
- запровадження механізму інвестиційних агентів (у т. ч. приватних): створення правового поля їхньої діяльності, чітке визначення статусу, прав та обов'язків, критеріїв надання повноважень представляти інтереси держави в інвестиційній сфері;
- стимулювання інвестицій у реальний сектор економіки на засадах лізингу у спосіб зменшення вартості послуг з оформлення лізингу та

спрощення процедури повернення майна, наданого в лізинг, ввезення на пільгових умовах високотехнологічного обладнання, створення спеціалізованих лізингових центрів; удосконалення законодавства, що регулює здійснення лізингових операцій;

- формування державного механізму підтримки кластерів для реалізації інвестиційних та інноваційних програм і проектів за пріоритетними напрямками.

Для створення сучасної системи державних гарантій захисту приватних, у т. ч. іноземних інвестицій, і врегулювання комерційних спорів між суб'єктами інвестиційного процесу доцільним є:

- створення державних гарантійно-заставних агентств для надання додаткового гарантійного забезпечення інвестиційних проектів інноваційного спрямування, тобто перерозподілення інвестиційних ризиків у системі відносин «інвестор – одержувач інвестицій – гарантійно-заставне агентство»;

- створення багаторівневого державного фонду відшкодування іноземним інвесторам збитків, завданих унаслідок зміни правового режиму інвестиційної діяльності, незаконних дій посадових осіб органів державної влади тощо;

- удосконалення системи вирішення комерційних спорів учасників інвестиційного процесу у спосіб удосконалення діяльності внутрішнього арбітражу, забезпечення виконання рішень внутрішнього та міжнародного арбітражу на практиці, запровадження електронного альтернативного вирішення суперечок (система арбітражу в режимі он-лайн).

Інноваційна політика

Державна інноваційна політика має спрямовуватися на вдосконалення механізмів та інструментів стимулювання інноваційно-технологічного оновлення підприємств, розвиток інноваційної інфраструктури, підвищення ефективності взаємодії науки й виробництва. Задля вдосконалення державного регулювання інноваційної діяльності необхідно:

- своєчасно здійснювати корекцію переліку стратегічно важливих галузей, досліджень і технологій, здатних забезпечити найбільшу віддачу, для забезпечення концентрації обмежених ресурсів держави, усунути розбіжності між встановленими цілями державної інноваційної політики та фактичними заходами щодо її реалізації;

- удосконалити систему державного управління інноваційною діяльністю у спосіб визначення функцій і повноважень відповідних органів, алгоритму прийняття управлінських рішень, забезпечення моніторингу й контролю за їх виконанням;

- створити дорадчий орган при Кабінеті Міністрів України для розроблення інноваційної політики⁶⁸;
- створити нормативно-правову базу щодо пайового фінансування державою інноваційної сфери, державно-приватного партнерства в інноваційній сфері;
- підвищити ефективність бюджетного фінансування науково-дослідних робіт за рахунок оптимізації мережі бюджетних наукових установ, збільшення частки конкурентного фінансування науково-дослідної діяльності;
- створити розгалужену індустрію венчурного фінансування у спосіб забезпечення правових, організаційних, інституційних умов для розвитку вже наявної мережі та створення нових фондів;
- відновити податкові пільги для розвитку інноваційної діяльності технопарків, забезпечити організаційно-правове підґрунтя для створення на базі наукових установ, вищих навчальних закладів нових наукових і технологічних парків;
- включити спеціальний режим оподаткування технологічних парків до переліку спеціальних податкових режимів Податкового кодексу України і для кожного проекту технопарків терміном на 5 років (час дії спеціального режиму інноваційної діяльності) відновити непрямі форми державної допомоги, застосовувані до 31 березня 2005 р. Для продовження реалізації технопарками інноваційних проектів необхідним є першочергове відновлення принаймні двох видів непрямої державної допомоги – звільнення від оподаткування прибутку підприємств, отриманого технопарками, та зарахування вивільнених від оподаткування сум на спеціальні рахунки учасників технопарків і спеціальний рахунок керівного органу відповідного технопарку, а також застосування податкового векселя на суму податкового зобов'язання з ПДВ за умови імпорту нового устаткування, обладнання та комплектуючих до нього;
- забезпечити стабільність умов діяльності технопарків у частині застосування державної допомоги впродовж усього терміну дії спеціального режиму інноваційної діяльності, а в разі їх порушення в бік погіршення передбачити компенсаційні механізми для технопарків, їх учасників і спільних підприємств;

⁶⁸Такий орган, наприклад, існує у Фінляндії – Фінська рада досліджень та інновацій, що складається із прем'єр-міністра, міністрів освіти, економіки, фінансів і ще чотирьох міністрів, працівників промислових організацій, університетів. Рада скликається від 4-х до 6-ти разів на рік для обговорення основних проблем науково-технічного й інноваційного розвитку і для складання рекомендацій, які надаються уряду.

- створити правове підґрунтя для створення й діяльності інноваційних кластерів;
- створити окрему інституцію для забезпечення підтримки патентування перспективних вітчизняних винаходів у іноземних державах;
- сприяти розвитку ринку приватного інноваційного посередництва, що забезпечить підтримку й ефективну реалізацію інноваційних проєктів підприємств (центри трансферту технологій, електронні інноваційно-впроваджувальні фірми, електронні біржі інноваційних технологій тощо).

Розвиток внутрішнього ринку

Зміцнення й розбудова внутрішніх ринків є одним з найбільш дієвих інструментів стимулювання економічного розвитку, що має значний потенціал впливу на структурні перетворення. Підвищення ефективності функціонування внутрішнього ринку потребує концентрації зусиль на таких основних напрямках:

- розширення місткості внутрішніх ринків на основі стимулювання інвестиційного та споживчого попиту;
 - підтримка розвитку вітчизняного виробництва, насамперед імпортозаміщення;
 - зниження рівня монополізації ринків у коротко- та середньостроковій перспективі у спосіб формування адекватного інституційно-правового середовища для розвитку конкуренції та свободи підприємницької діяльності;
 - урегулювання проблемних питань у сфері державних закупівель.
- Для вирішення цих завдань необхідно:
- розвивати оптові товарні ринки на умовах біржових торгів з локалізацією в Україні, особливо по експортоорієнтованих товарних групах;
 - розширити державні закупівлі продуктів і матеріалів за державними інвестиційно-інфраструктурними програмами (соціальне житло, транспортне будівництво, мережі природних монополій, магістральні комунікації тощо) на основі конкурентних процедур;
 - використовувати можливості державного матеріального резерву для формування цінової кон'юнктури на внутрішньому ринку продуктів і матеріалів як самостійного регулятора по стратегічній групі товарів;
 - створити умови для формування національних приватних рейтингових галузевих і міжгалузевих агентств із відстеження рівня конкуренції на товарних ринках країни задля отримання повної інформації про бізнес-середовище;

- упровадити обов'язкове оголошення в електронній формі умов контрактів і домовленостей, що не становлять комерційної таємниці протягом 3-х банківських днів від моменту їх підписання між контрагентами чи з уповноваженим державним органом;
- посилити контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції, захист прав та інтересів підприємців і споживачів на соціально важливих ринках (паливних і продовольчих ресурсів, лікарських засобів, фінансових, транспортних і телекомунікаційних послуг), посилити відповідальність суб'єктів ринків за порушення вимог антимонопольного законодавства;
- проводити політику селективного обмеження доступу на внутрішні ринки через посилення контролю за дотриманням стандартів якості;
- посилити боротьбу з контрабандою і тіньовими схемами імпорту;
- удосконалити механізми виявлення та припинення антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання (насамперед під час проведення державних закупівель).

Стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу

Активізації підприємництва як інтегрального соціально-економічного процесу, розбудові ефективних підприємницьких стратегій має належати головне місце в новій моделі вітчизняної економіки в умовах посткризового відновлення. Вимір підприємництва має включатися у всі напрями економічної політики держави з метою формування дієвої системи умов, стимулів і мотивацій реалізації економічного потенціалу країни. Підвищення ефективності державної політики розвитку малого та середнього бізнесу потребує концентрації зусиль на таких напрямках:

- використання «ефекту масштабу» при проектуванні програм державної підтримки та їх концентрації на секторах, де суб'єкти малого та середнього бізнесу забезпечують вищий рівень створення доданої вартості;
- поширення участі малого та середнього бізнесу в державних закупівлях;
- залучення малого та середнього бізнесу до відносин державно-приватного партнерства;
- здешевлення ведення господарської діяльності для малого та середнього бізнесу завдяки спрощенню адміністративних процедур і скорочення їх обсягу;
- зниження рівня монополізації ринків у спосіб продовження реформ у напрямі розвитку конкуренції та свободи підприємницької діяльності;

- забезпечення зростання експортного потенціалу й експортної спроможності малого та середнього бізнесу;

- стимулювання розвитку інноваційної діяльності в малому та середньому бізнесі.

Задля створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу в цих напрямках необхідно здійснити такі кроки:

- забезпечення належної дисципліни у повсякденній практиці функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування в частині дотримання вимог національного законодавства передусім щодо видачі дозволів, оподаткування та підготовки проектів регуляторних актів;

- розроблення й запровадження заявницького порядку видачі документів дозвільного характеру і добровільного припинення господарської діяльності;

- поширення практики застосування принципу «єдиного вікна» в наданні адміністративних послуг;

- продовження реформування сфери ліцензування стосовно подальшого скорочення видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, та уніфікації процедур, які регулюють систему ліцензування. По-перше, в основі має бути принцип скорочення: один вид діяльності – один вид ліцензування; по-друге, мають ліцензуватися лише види діяльності, а не види робіт; по-третє, доцільно відмовитися від вилучень окремих видів діяльності з-під дії Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», що забезпечить побудову в державі цілісної системи ліцензування;

- аналіз можливості запровадження замість ліцензування інструменту концесії для видів діяльності, де ліцензія відіграє роль фіскального інструменту (наприклад, торгівля алкоголем), або інструментів антимонопольної політики для видів діяльності, де ліцензія відіграє роль обмеження кількості суб'єктів на ринку (наприклад, діяльність у сфері радіозв'язку);

- перегляд Національної програми розвитку малого підприємництва в напрямі її концентрації на потребах малого підприємництва, винесення програми розвитку регуляторної політики як окремої цільової державної програми, перенесення регіональних програм розвитку малого підприємництва виключно на рівень місцевого самоврядування;

- спрощення процедур митного оформлення та зменшення кількості дозвільних документів, необхідних для митного оформлення товарів. Зокрема, доцільно залишити лише документи, що є підставою для нарахування податків, стосуються нетарифного регулювання, експортного контролю, безпеки населення, та впровадити електронне декларування;

- удосконалення прозорості процедур державних закупівель і ліквідація практики неконкурентних процедур закупівлі в одного учасника;
- розроблення та запровадження державних і муніципальних цільових програм забезпечення зростання експортного потенціалу й експортної спроможності малого та середнього бізнесу і стимулювання розвитку інновацій у малому та середньому бізнесі.

Розвиток людського потенціалу

Основними напрямками державної політики щодо розвитку людського потенціалу як чинника структурної модернізації економіки мають бути:

- забезпечення ефективної зайнятості населення, підвищення продуктивності праці;
- реформування заробітної плати з метою її відповідності затратам і кваліфікації праці;
- формування системи безперервної освіти задля оптимізації професійно-кваліфікаційної структури трудових ресурсів і забезпечення високої якості освітніх послуг.

Реалізації цих завдань сприятимуть:

- розроблення та запровадження довго- й середньострокових державних і галузевих програм створення якісних і високотехнологічних робочих місць (насамперед у виробничій сфері) з метою збалансування попиту і пропозиції на ринку праці;
- сприяння підвищенню професійної конкурентоспроможності працівників і створення передумов для запровадження системи навчання протягом усього трудового життя;
- мінімізація негативних наслідків зовнішньої трудової міграції, здійснення заходів щодо повернення трудових мігрантів;
- визначення мінімальної заробітної плати на основі раціонального споживчого бюджету, а не прожиткового мінімуму, що забезпечуватиме відтворення здатності до праці працівника й утримання непрацездатних членів його сім'ї;
- відновлення функціонування Єдиної тарифної сітки в оплаті праці працівників окремих галузей бюджетної сфери і встановлення тарифної ставки (посадового окладу) працівника I розряду ЄТС на рівні, що перевищуватиме законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати;
- встановлення меншого податкового навантаження на трудові доходи, ніж на інші доходи, запровадження неоподаткованого мінімуму в розмірі прожиткового мінімуму;

- продовження реалізації пенсійної реформи стосовно впровадження принципу нарахування пенсій залежно від стажу й заробітку, доведення мінімального розміру пенсії до рівня реального прожиткового мінімуму для непрацездатної особи, скорочення розриву верхньої та нижньої меж пенсій;
- перегляд напрямів і рівнів професійної підготовки з урахуванням прогнозу попиту та пропозиції на ринку праці, формування державного замовлення на професійну підготовку на засадах прогнозування;
- створення нових державних стандартів усіх рівнів середньої освіти, запровадження стандартів професійної освіти;
- збільшення державних капіталовкладень в освіту і професійну підготовку фахівців, розширення джерел фінансування зазначених сфер.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі механізми підвищення конкурентоспроможності національної економіки і створення міцної бази для її стійкого динамічного розвитку знаходяться у площині реалізації системних структурних перетворень.

Динаміка структури української економіки не відповідає загальним закономірностям структурних зрушень, що відбуваються в розвинених економіках світу й полягають у зростанні частки високотехнологічних виробництв обробної промисловості, телекомунікаційних, фінансових і бізнесових послуг, а також соціально орієнтованих видів економічної діяльності, випереджальному розвитку наукоємних, високотехнологічних галузей. Натомість **в Україні сформувалася неефективна структура економіки з високою ресурсо- й енергоємністю виробництва, надмірним екстенсивним розвитком добувної промисловості, відсталістю агропромислового сектору, низьким рівнем інноваційного виробництва, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, неефективним функціонуванням секторів, що забезпечують соціальний розвиток.**

Посткризове відновлення економічного зростання в Україні розпочалося у 2010 р. і тривало у 2011 р. і завдяки зовнішнім (зростання попиту на продукцію експортоорієнтованих галузей), і внутрішнім (відновлення попиту на продукцію галузей, орієнтованих на внутрішній ринок) чинникам. Проте через стагнацію інвестиційних процесів **посткризове відновлення зростання не супроводжувалося якісними змінами у виробництві ВДВ.**

З-поміж структурних диспропорцій української економіки, що мають системний характер і визначальний вплив на формування подальших тенденцій її розвитку, слід виділити насамперед **глибоку деформацію структури суспільного капіталу й умов його відтворення**. Критичним чинником відтворювального процесу є стан основних засобів, ступінь зношеності яких невпинно зростає (з 43,7 % у 2000 р. до 74,9 % у 2010 р.)

У період кризи відбулося різке скорочення частки валового нагромадження у структурі ВВП, що виявилось у згортанні інвестиційної діяльності (2009 р. обсяг валового нагромадження основного капіталу в порівнянних цінах скоротився порівняно з попереднім роком на 50,5 %). У 2010 р. позначилася, а в подальшому в 2011 р. зміцнилася тенденція до відновлення процесів нагромадження, проте його темпи є дуже низькими, а норма нагромадження основного капіталу за результатами трьох кварталів 2011 р. складала лише 17,9 % ВВП. Такі показники є очевидно недостатніми для здійснення структурних перетворень. Водночас слід зазначити, що **розширене відтворення української економіки на даному етапі її розвитку залежить не лише від збільшення норми нагромадження, але й насамперед від збільшення ефективності процесу нагромадження**.

Інвестиційна діяльність покликана відігравати головну роль у здійсненні структурної модернізації економіки. Отже, **завдання неухильного нарощування обсягів інвестування економіки, забезпечення сприятливого інвестиційного клімату в Україні залишаються питаннями стратегічної важливості**.

Водночас **посткризовий період характеризується продовженням дії низки обмежувальних чинників для інвестиційних процесів, з-поміж яких такі:**

- недосконалість інституційного середовища інвестиційної діяльності;
- несприятливий бізнес-клімат (попри здійснені кроки в реформуванні регуляторної системи);
- відсутність адекватної політики залучення іноземних інвестицій в умовах загострення конкуренції на міжнародних ринках капіталів;
- невисока довгострокова дохідність залученого капіталу в галузі реального сектору порівняно з фінансовою діяльністю, торгівлею тощо.

Це обумовило неадекватність стратегічним цілям розвитку спрямованості інвестиційних потоків. Структура інвестування, від якої насамперед залежить напрям відтворення та структурної модернізації економіки, залишалася доволі неефективною і навіть погіршилася.

Використання Україною зовнішніх джерел інвестиційних ресурсів знаходиться на досить низькому рівні.

Структура ПП, що спрямовувалися переважно у високоприбуткові сфери та сфери зі швидким обігом капіталу (фінансова діяльність, операції з нерухомістю, торгівля тощо), не сприяла якісному оновленню економіки.

Інноваційний розвиток не став вагомим складником зростання національної економіки. **Сучасний стан інноваційної діяльності в Україні характеризується збереженням низького рівня інноваційної активності промислових підприємств.** Наявність відносно високого інноваційного потенціалу нівелюється суттєвими вадами в реалізації механізмів інноваційного розвитку.

З-поміж чинників формування розбалансованої технологічно відсталого структури економіки України вагоме місце посідає недосконале інституційно-правове забезпечення економічних трансформацій, зокрема такі:

- відсутність довгострокової стратегії структурної перебудови із чітко сформованим баченням майбутніх структурних орієнтирів і дієвої науково-технологічної політики;
- недосконале та нестійке нормативно-правове забезпечення економічного розвитку;
- перманентна перебудова механізмів і зміна інструментів регулювання економічних процесів;
- постійна трансформація та незбалансованість системи державних інституцій, відповідальних за проведення реформ;
- відсутність ефективною системи забезпечення виконання норм чинного законодавства.

У 2010-2011 рр. в Україні розпочалася реалізація системних економічних реформ, **зроблено суттєві кроки щодо вдосконалення інституційно-правового забезпечення реформування соціально-економічної системи. Це створює сприятливі передумови для реалізації політики структурних перетворень за умови чіткого визначення її пріоритетних напрямів.**

Метою структурної модернізації української економіки має бути побудова високоефективної конкурентоспроможної динамічної соціально орієнтованої економічної системи, у якій економічний розвиток забезпечується насамперед за рахунок розширення застосування інноваційних технологій, раціонального використання людського потенціалу, на базі збільшення та підвищення якісного рівня експортного потенціалу й інтеграції у світогосподарські зв'язки, розширення ємності та збалансованості внутрішнього ринку. Структурна трансформація

національної економіки має спрямовуватися на максимально ефективне використання усіх видів економічних ресурсів.

Політика структурних перетворень має базуватися на довгостроковій стратегії структурної перебудови суспільного відтворення на основі оптимізації темпів зростання різних секторів економіки. Основним джерелом структурних змін має стати внутрішнє економічне зростання на основі перерозподілу капіталу й робочих місць у галузі з більшою доданою вартістю, високотехнологічні галузі.

Однією з важливих передумов структурної модернізації у посткризовий період є поступове оздоровлення фінансової системи країни, зокрема формування позитивних монетарних тенденцій, які формують умови для розширеного фінансування структурних перетворень, та поліпшення стану державних фінансів. Бюджетна реформа 2010 р. надала уряду та місцевим органам влади низку додаткових інструментів економічної політики, які вони можуть застосовувати для реалізації завдань і цілей структурної перебудови економіки.

В умовах, коли можливості уряду реалізувати комплекс структурних реформ обмежені, **необхідно чітко визначити пріоритети бюджетної підтримки, зосередитися на головних напрямках – тих, що найбільше стримують реформи і водночас мають найбільші шанси на успішну реалізацію.** Головне завдання державної політики сьогодні – забезпечити поєднання завдань відтворення економічного зростання і здійснення бажаних структурних зрушень.

У контексті реалізації завдань структурної перебудови економіки **податкова політика України має перейти від домінування фіскальних пріоритетів до реалізації стимулюючого потенціалу.** Він має бути спрямований на стимулювання інвестиційної активності корпоративного сектору, створення сприятливих умов для розвитку високотехнологічних виробництв та експорту за рахунок надання податкових пільг і запровадження спеціальних податкових режимів для підприємств, що здійснюють НДДКР, стимулювання ділової активності в депресивних регіонах завдяки відновленню територіальних податкових пільг і стимулів тощо.

Удосконалення бюджетного регулювання структурних перетворень передбачає забезпечення у середньостроковій перспективі інституціалізації та підвищення ефективності капітальних видатків бюджету. Передусім це стосується національних інфраструктурних проєктів, фінансування яких на сьогодні розпорошено між різними фондами.

В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів у реальному секторі економіки **державна інвестиційна політика має спрямовуватися на створення сприятливих умов для залучення вітчизняного й інозем-**

ного капіталу з метою реструктуризації та технічної модернізації підприємств і створення ефективної системи управління інвестиційними процесами. Пріоритетними завданнями мають бути такі:

- поліпшення інвестиційного клімату у спосіб удосконалення загального (податкового, земельного, корпоративного, митного) та спеціального законодавства;
- створення сучасної системи державних гарантій захисту приватних, у т. ч. іноземних інвестицій;
- посилення ролі й ефективності державного інвестування як дієвого інструменту спрямування інвестиційних ресурсів на реалізацію стратегічних інвестиційних проєктів;
- розвиток механізму державно-приватного партнерства, розширення сфери його застосування для реалізації інфраструктурних проєктів, модернізації базових галузей вітчизняної економіки;
- застосування окремих видів особливих режимів економічної діяльності, зокрема створення індустріальних і технологічних парків.

Державна інноваційна політика має спрямовуватися на вдосконалення механізмів та інструментів стимулювання інноваційно-технологічного оновлення підприємств, розвиток інноваційної інфраструктури, підвищення ефективності взаємодії науки й виробництва.

Зміцнення та розбудова внутрішніх ринків є одним з найбільш дієвих інструментів стимулювання економічного розвитку, що має значний потенціал впливу на структурні перетворення. Підвищення ефективності функціонування внутрішнього ринку потребує концентрації зусиль на таких основних напрямках, як:

- розширення місткості внутрішніх ринків на основі стимулювання інвестиційного та споживчого попиту;
- підтримка вітчизняного виробника;
- зниження рівня монополізації ринків у спосіб формування інституційно-правового середовища для розвитку конкуренції та свободи підприємницької діяльності;
- врегулювання проблемних питань у сфері державних закупівель.

Основними напрямками державної політики щодо розвитку людського потенціалу як чинника структурної модернізації економіки мають бути забезпечення ефективної зайнятості населення, підвищення продуктивності праці; реформування заробітної плати з метою її відповідності затратам і кваліфікації праці; формування системи безперервної освіти з метою оптимізації професійно-кваліфікаційної структури трудових ресурсів і забезпечення високої якості освітніх послуг.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1. СТРУКТУРНІ ДИСБАЛАНСИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	4
1.1. Відтворювальна динаміка економічного зростання	4
1.2. Динаміка секторально-галузевих пропорцій	11
1.3. Структурні дисбаланси ринку праці	21
2. МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТРУКТУРНИХ ЗМІН У ПЕРІОД КРИЗИ ТА ПОСТКРИЗОВОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ	26
2.1. Фінансова стабілізація	26
2.2. Бюджетна політика	31
3. ІНВЕСТИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ЧИННИКИ СТРУКТУРНОЇ ДИНАМІКИ ЕКОНОМІКИ	33
3.1. Структурно-динамічний аналіз інвестиційних процесів	34
3.2. Аналіз інноваційних процесів	43
3.3. Ефективність функціонування технопарків як механізму стимулювання інвестиційної та інноваційної активності	51
4. ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПРОВЕДЕННЯ СТРУКТУРНИХ РЕФОРМ	58
4.1. Нормативно-правове регулювання	58
4.2. Проблеми внутрішнього ринку	63
4.3. Умови для ведення бізнесу	67
4.4. Вплив тіньової економіки на структурні зміни в економіці	73
5. НАПРЯМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	76
5.1. Головні орієнтири структурної модернізації	76
5.2. Система інструментів регулювання структурно-динамічних процесів у економіці	79
ВИСНОВКИ	92

Наукове видання

**СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ:
ПЕРЕДУМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ**

Аналітична доповідь

Літературний редактор: *О. В. Москаленко*
Коректор: *І. В. Куницяна*
Верстка: *Є. Ю. Стрижеус, О. Л. Чернявський*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
01030, Київ-30, вул. Пирогова, 7-а

Підп. до друку 26.07.2012. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1. Різограф.
Гарн. «PetersburgC». Обл.-вид. арк. 6,98. Наклад 200 пр. Зам.

Віддруковано ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13-Б
Тел./факс 501-93-01

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК